

DEEL 4

FAMILIEVERHALE

DIE VAN HEERDEN FAMILIE

HOOFSTUK 1

DIE VAN HEERDEN FAMILIE

‘N VERHAAL VAN ANGS, DEPRESSIE EN HOOP

KAREN SE VERHAAL (1)

Johan: Karen, baie dankie dat jy deel vorm van ons navorsing en dié navorsing gaan oor jóú verhaal, oor jou ervaring van mastektomie. En, ja, as ons oor dié onderwerp gesels, dan voel ons soos Moses wat op heilige grond staan, en ons wil graag met groot deernis, en met groot liefde luister na dít wat met jou gebeur het. So, ek wil graag begin met één enkele vraag, vertel asseblief vir ons jou verhaal van mastektomie.

Karen: Goed, ek vertel dit graag vir jou.

1. DIE BETEKENIS VAN STORIEVERTELLING

Kathy Weingarten (1997:44) het vyftien maande nà haar behandeling vir borskanker besluit om oor haar ervarings te skryf. Sy sê "The process of *turning pain into prose* (my kursivering en beklemtoning) was one of the most exciting times of my life. By placing my story out in the world, by hearing from so many people that my story had resonance with theirs, I created a community of understanding with many people beyond that of my healthcare providers, colleagues, family and friends."

Deur onbevooroordeeld te luister na iemand se verhaal, word hy/sy in die proses bemaagtig *en in hiérdie proses groei hoop*. "From a narrative perspective, empowerment is related to one person experiencing another person as accepting and elaborating what she has to say without challenging the basic integrity of her story ... We believe that the empowerment of all members of a family is fundamental to their coping with medical crises" (Weingarten 1997:53).

Karen: Die afspraak by ons huisdokter was nie vir myself nie, maar vir Mariana, ons jongste dogter, vir een of ander ongesteldheid en ek het saam met haar ingegaan. Toe ons daar wou uitstap by die spreekkamer se deur, het ek **op die ingewing van die oomblik omgedraai, en vir hom gesê:** "Kan ek asseblief 'n voorskrif kry om 'n mammogram te laat neem?" Dié mammogram is op 24 Februarie gedoen en onder by die samevatting het gestaan 'n biopsie word aanbeveel. Ek is terug na my huisdokter en ek het mooi aan hom verduidelik dat ek net eers saam met die gholfers Skuitbaai toe wou gaan. Ek sou dan sodra ons teruggekom het, die biopsie laat doen.

2. DIE MAMMOGRAM EN HOOP

Die diagnose van kanker behoort redelik eenvoudig te wees vir persone wat bewus geword het van vroeë, klassieke simptome soos bloeding of 'n knop, en onmiddellik mediese advies gesoek het. Die proses word meer gedisorganiseerd of uitgerek wanneer die geval medies gekompliseerd is, of wanneer die persoon die simptome vir 'n tyd lank weggesteek het. Aan die teenoorgestelde kant kan die diagnose as 'n skielike skok kom (vgl. "Borskanker! Die groot skok" – p 76) "when cancer presents as a medical or surgical emergency, or is discovered in an apparently healthy person attending a screening programme" (Barracough 2000:1). Dié diagnose kan selfs 'n groter skok wees as wanneer dit op 'n normale wyse gedoen is nadat simptome ontwikkel het (Barracough 2000:8).

In teenstelling met toetse vir HIV, sê Barracough (2000:8), "screening tests for cancer are not routinely accompanied by detailed counselling about the implications of the result." Daar behoort onmiddellik ná 'n kankerdiagnose, veral in so 'n onverwagse situasie, eers vir die persoon wat gediagnoseer is, maar ook vir haar/sy familie, geleentheid geskep te word vir gesprek met 'n kundige persoon (vgl. die bespreking "Om kalmte te bring" – p 164).

Alhoewel die diagnose van borskanker 'n traumatiese ervaring is, het die mammogram vir baie vrouens '**n instrument van hoop** geword. Walker (2000:148) het 'n lied geskryf "*Thanks for the Mammogram,*" wat sy ook die titel van haar boek noem na aanleiding van haar ervaring:

Thanks for the mammogram.

Though it hurt a little bit,

Okay, kind of a lot,

It's wonderful what it can do,

It found my cancer spot,

Now I'm cancer-free.

Thanks for the mammogram.

A small squish goes a long way

To finding the Big C.

It really can help save the life

Of folks like you and me.

Get your mam-mogram!

Karen: In Skuitbaai het ek bewus geword van die duikie aan die regterkant van my regterbors en soms was ek bewus van 'n pyngoel. Die eerste dag nadat ons terug was by die huis, die 9de Maart, was ek by die ginekoloog met die mammogram. Die biopsie is gereël vir die 13de Maart en drie dae later was die uitslag bekend. Daardie Maandag, die 16de, het die ginekoloog self met my oor die foon gepraat. Hy het eers vir my gevra of ek alleen is. Gelukkig het Mariana tussen twee klasse huis toe gekom en kon ek vir hom sê dat ek nie alleen is nie. En toe het hy gesê hy wens hy hoef nie met my oor die foon te praat nie, maar dat ons liever iewers saam kon gaan tee drink. Toe het hy vir my gesê dat die knoppie kwaadaardig is en dat hy alreeds vir daardie middag 'n afspraak met die chirurg gemaak het.

Ek is vir 'n kort rukkie tot stilstand geroep, maar ek het geweet daar moet so gou as moontlik tot optrede oorgegaan word. Ek het vir Kobus 'n boodskap op sy selfoon gelos, nadat ek met moeite my emosies probeer beheer het en ek het so kort as moontlik die tyding aan hom oorgedra. Vir sy sekretaresse het ek gevra dat sy vir Kobus moes sê dat hy eers na die selfoonboodskap moes luister voordat hy my bel, seker omdat dit dit vir my makliker sou maak.

Mariana het daardie dag die res van haar klasse gelos en die middag het sy my na die chirurg geneem. Daar is besluit op 'n mastektomie. Kobus het telefonies met die chirurg gepraat en die

aand toe Kobus nou by die huis is, het ons saam na ons huisdokter gegaan en met hom daaroor gepraat. Ek het baie sterk daaroor gevoel dat ál die kwaad so gou as moontlik verwyder moes word. Vir my was dit dus maklik om op 'n volle mastektomie van die bors te besluit en nie net 'n gedeelte daarvan nie. Die ligging van die karsinoom het die besluit vir my maklik gemaak. Dit was baie naby aan die borskas geleë en gladnie van buite af voelbaar nie.

Aanvanklik sou die operasie eers oor twee weke gedoen kon word, maar daardie aand nog, het die chirurg my gebel om te sê dat dit oor twee dae kón geskied. Ek het onmiddellik ingewillig - hoe gouer hoe beter. Die operasie is op Woensdag 18 Maart gedoen. Ek was nie bang vir die operasie nie, ek wou dit net so gou as moontlik gedoen kry. **Ek het 'n gevoel van sterkte en die Here se nabyheid beleef.**

3. DIE HERE SE NABYHEID

Ander vrouens wat met kanker gediagnoseer is, beskryf ook hierdie ervaring. Olmstead (1996:12) skryf: “Inside me there was a feeling of His presence surrounding me. It gave me such peace and a sense of security.” Castle (2000:8) sê: “As Christians, we believed that God cares deeply for us and for everything that affects us. We knew that he was grieving with us for the pain we were going through. Somehow that gave us strength to face the future, and a feeling that we were not alone.”

Mense met fundamentele geloofsoortuigings kan hulle daarop beroep om hulle te help in die hantering van kanker. Hulle het 'n sterker ervaring van vrede, innerlike sterkte, 'n vermoë om staande te bly en toon 'n beter psigologiese aanpassing en lewenskwaliteit. “These benefits derive especially from the perspective offered by your religious faith or spirituality and from the power of prayer and religious ritual” (Kneier & Rosenbaum 2001:8).

Karen: Mense na aan my het beleef dat ek op 'n "high" is. Ek het selfs op 'n hoë toonhoogte gepraat. Die mastektomie is deur die chirurg gedoen en onmiddellik daarna, met dieselfde narkose, het die plastiese chirurg die eerste fase van die rekonstruksie gedoen.

In die eerste paar dae na die operasie was ek rustig, maar ek het tog soms emosionele oomblikke gehad. Gelukkig was Kobus en die dogters naby en oneindig betrokke en ondersteunend. Gerhard, ons seun, was in Londen, maar ek kon telefonies met hom praat. Ek was omring met die mooiste blomme in die hospitaal en die personeel was almal dierbaar. Die chirurg was vir 'n tyd Kaapstad toe en ek was in die sorg van die plastiese chirurg.

Saterdagoggend 21 Maart het hy, die plastiese chirurg, emosieloos, so het ek dit beleef, aan die voetenent van die bed gestaan en die uitslag aan my bekend gemaak soos volg: "Vyftien limfkliere is verwyder, vyf is aangetas, chemoterapie sal nodig wees." Ek het die uitslag op 'n stukkie papier neergeskryf en toe twee van my vriendinne oomblikke later kom besoek aflê, het ek dit vir hulle gewys. Hulle het my op daardie oomblik wonderlik bygestaan. Toe Kobus later daar opdaag, het ek woordeloos die stukkie papier vir hom gegee. Ons was albei hartseer (*Karen bewoë*).

'n Groot vriendin van my is in daardie tyd in dieselfde hospitaal opgeneem en sy het gevra om in die kamer langs my te wees. Sy het 'n sonnige geaardheid en ek het geweet dat sy met 'n spesiale doel hospitaal toe moes kom.

(*Karen haal 'n papier uit met 'n slagspreuk op*). Dit het ek gesien, toe ek by die hospitaal instap het ek dit teen die muur gesien, en ek het gevra of ek 'n afskrif kan kry.

Johan: Lees hom gerus vir ons.

Karen: "Do not be afraid of tomorrow, God is already there."

Johan: Wat het dit vir jou op daai oomblik beteken toe jy daardie plakaat sien?

Karen: Eintlik het ek, soos ek gesê het, ek was nie bang nie, het dit net hierdie wonderlike gevoel van die Here en kalmte, bevestig.

Ek het een oggend, terwyl ek nog in die hospitaal was, op 'n balkon uitgestap en skielik bewus geword van **al die groene in die natuur, die teken van lewe, dit het vir my nuwe hoop gegee.**

4. DIE NATUUR EN HOOP

Clinebell (1998:14) bespreek die sleutelgedagtes van sy “ecotherapy and ecoeducation” en sê: “When people get connected more intimately with nature, they can experience healing, renewing and growth-nurturing energy. This means that enabling people to recover and celebrate their earthy roots is an important objective of both therapy and education in all settings. ***To do so gives people a grounded source of hope and help, of self-awareness, renewal and strength***” (My kursivering en beklemtoning). Mense word gehelp om die ervarings van transendensie wat baie het wanneer hulle in aanraking kom met die skoonheid, grootsheid en asemrowende krag van die natuur, te ontdek en te verdiep (Clinebell 1998:16). Clinebell (1998:17) sê verder om te ontdek wat Abraham Maslow “piek ervarings” genoem het in die natuur, miskien ‘n letterlike berg met ‘n pragtige huis, is ‘n groot bonus wat ontvang word wanneer mense deur die natuur gevoed word.

Dit is verhelderend om raak te sien dat Jesus ‘n diep verbintenis met die aarde gehad het, as deel van mense wie se leefstyle en spiritualiteit in die aarde gewortel was. Die meeste van sy onderrig en prediking was in die buitelug. As Hy uitbranding wou voorkom en gaan rus het en geestelike vernuwing gekry het wanneer Hy uitgeput was van al die eindelose behoeftes van belaste mense, het Hy na die woestyn toe gegaan of in ‘n boot gaan slaap, selfs gedurende ‘n storm. Wanneer Hy geworstel het met moeilike versoekings en besluite het Hy na die woestyn toe gegaan. Die beelde vir sy prediking kom uit die natuur, byvoorbeeld voëls, blomme, ‘n boer wat saad saai, ‘n vrou wat suurdeeg in die broodmeel sit. “In this sense, Jesus was very green in his consciousness” (Clinebell 1998:17). Clinebell (1998:18) sê verder hierdie verbintenis met die natuur:

is a way of bringing the healing process and one’s spirituality, and also one’s hope down to earth. (My kursivering en beklemtoning).

Religiously speaking, doing this by grounding one’s religious life, gives

a new, literal meaning to Tillich's familiar term, "ground of being." The theologies that are up in the air often are experienced by hope-starved people as remote from where they hurt and hope, where they curse and pray. The good news of the gospel becomes much more experiential and in touch with where most people live, when this down-to-earth dimension, a green creation theology, is added to their spiritual lives. As the creation mystics have known, throughout the centuries, earth-grounded spirituality is alive and growing.

Aldredge-Clanton (1998a:21) sê dat mense wat deur 'n kanker-ervaring gaan, 'n verhoogde bewustheid geniet van die skoonheid rondom hulle. Sommige vertel dat hulle in verwondering na die sonsondergang staar, of na 'n blom in hulle agterplaas wat hulle nooit werklik vantevore raakgesien het nie. Hulle geniet hierdie tonele, omdat hulle skielik besef het dat hulle dalk nie in staat mag wees om dit vir altyd te geniet nie. Hulle voel meer verbind tot die natuur terwyl hulle meer voluit die wonder en die broosheid van die lewe waardeer.

Kendrick (1998:7) vertel van haar persoonlike ervaring met kanker en haar verbintenis met die natuur:

I feel an intense connection with creation, with dirt and trees and hills and animals. The faithfulness of God's living creation sustains and grounds me. I know who I am. I am a living creature. God is my Creator. Amidst the silence of God, this is sometimes all that I know. This is the HOPE that refuses to release me, the seed that grows from the ground on which it is already standing, the secret that allows me to wait.

Ek het onlangs die ervaring gehad dat 'n man van 74, wat 'n ywerige stapper was en tot kort voor sy kankerdiagnose aan lang padwedlope deelgeneem het, 'n paar uur voor sy dood gevra het dat hy regop gehelp word, sodat hy sy voete op die grond kan sit. Selfs die hospitaalvloer

was vir hom 'n “get connected more intimately with nature,” en 'n bron van hoop in sy sterwensoomblikke. Daarná het hy vir elkeen van ons om die bed by name 'n gebed gedoen!

Om blomme of plante vir 'n siek persoon te gee, is dus ook **deel van die proses van hoop**.

Karen: Die besoekies van vriende en vriendinne in die hospitaal was wonderlik en al die mooi kaartjies, briefies, blomme en boodskappe was oorweldigend.

Terug by die huis, moes ons dadelik reël vir al die nodige toetse, o.a. flikkergram, beëndigheid, bloedtoetse en my eerste afspraak met die onkoloog, en die plastiese chirurg. **'n Vreemde tyd het vir my voorgelê. Bedags het ek normaal aangegaan, maar snags kon ek nie slaap nie.**

5. SLAAPLOOSHEID

Slaaploosheid is 'n redelik algemene probleem wat mense met kanker ervaar (Barraclough 2000:23; Holland & Lewis 2000:90; Shapiro et al. 2001:509). Hulle raak meer uitgeput en oorweldig deur die siekte, met die gevolg dat hulle dit moeiliker hanteer. “Surely, nighttime is when ‘demons’ and fears are apt on the loose, keeping you awake and allowing frightening thoughts to take over” (Holland & Lewis 2000:90).

Sommige mense het medikasie nodig om hulle te laat slaap in die krisistyd (Holland & Lewis 2000:90). Vir Karen het die kombinasie van die slaappil en die kankermedikasie egter mettertyd traumatiese gevolge gehad.

Karen: Annette, dis ons oudste dogter, het haar tydelike werk bedank en bedags vir my opgepas, versorg, telefoon en voordeur beantwoord, ens, ens. Sy was gedaan. Sy het my ook vir al die nodige toetse geneem. Sy het toe so pas teruggekom van oorsee en dan kan hulle mos nou nie dadelik weer 'n werk kry nie, dis waarom sy toe nou, maar soos oorsee, tydelike werkies hier gedoen het.

Ek en Kobus, Annette en Mariana, was saam by my onkoloog, dr. C, vir die eerste afspraak. Ons was maar almal effens gespanne vir wat ons gaan hoor en vir wat voorlê. Annette het

voortdurend haar oë afgevee. Ek onthou die ontvangsdame het later maar 'n ou dosie sneesdoekies daar by haar gaan neersit. Dr. C het op sy mooi rustige manier met ons almal gepraat. Ek sou twaalf chemo behandelings ontvang en dertig bestralings. Hy het alles baie mooi verduidelik, maar ek kon dit nie visualiseer nie. Ek het dit gladnie geken nie. Toe ons by die spreekkamer kom het hy vir my gesê: "Vanaand bid ek vir jou." Wonderlike wete, menslik gesproke, is ek ook in goeie hande.

'n Heerlike verrassing het in hierdie tyd op my gewag. Gerhard het kom kuier vanaf Londen. Hy het die 2de April gearriveer. En nog 'n hoogtepunt in hierdie tyd was 'n besoekie aan Skuitbaai vir tien dae. My ma was ook vir 'n week daar in Skuitbaai.

In hierdie tyd het ek 'n geestelike verdieping ondergaan. Ek was baie naby aan die Here (vgl. ook Dina se verhaal oor geestelike verdieping, p 96, en Drieka se verhaal, p 204). Ek het nooit gevra dat Hy my gesond moes maak nie. Hy moes daaroor besluit. Maar ek het wel gevra dat Hy steeds by my sal bly. **In hierdie vertrouwe het ek hoop gevind** (vgl. "Vertrouwe en Hoop," p 100).

Die eerste chemoterapie behandeling het begin op 21 April. Aanvanklik het dit goed gegaan, maar so kwartpad het die chemo my begin kap. Wanneer ek so sleg gevoel het, wou ek net alleen wees. Na die derde chemo het my hare begin uitval. Die yskappie het nie vir my gewerk nie. Bedags het die pruik gehelp om my moraal op te lig en snags het ek maar die slaapmussie opgesit (vgl. "Chemovrese," p 87).

So tussen die chemo's deur moes ek gereeld na die plastiese chirurg gaan. Hy was besig met voorbereidings vir die volgende operasie, dit is die tweede fase van die rekonstruksie. Intussen is my skoonsuster die 4de Mei geopereer, ook 'n mastektomie. Voor die tweede operasie was ek nie so rustig soos voor die mastektomie nie. Ek was baie bang vir die narkose. Ek het 'n groot stryd in my binneste gehad. Al daardie gevoelens is verkeerd bewys toe die operasie suksesvol verloop het. Dit was op 8 Junie. Die 28ste Junie vertrek ek weer Skuitbaai toe (jy sal sien Skuitbaai beteken baie!).

Kobus was oorsee en ek en Annette en Mariana het 'n heerlike tydjie saam gehad. 28 Junie tot 3 Julie. Ek kon ook saamgaan op ons jaarlikse wildtuin "trip." Dit was 10-14 Julie. Die 16de het ek weer chemo gekry. Met oneindig baie genade van Bo en die liefde en omgee van al my dierbares, kon ek aanhou met al die chemo's tot by die laaste een, die 17de September. Tydens die heel laaste chemo, het my chemo-arm se are platgeval en moes hulle die ander arm gebruik. Genoeg was net ver genoeg. Ek kon nie glo dat dit verby was nie. Dit het eers 'n week later tot my deurgedring.

En toe was daar tussen die laaste chemo en die begin van die bestralings 'n ander groot hoogtepunt. Vier van my vriendinne en ek, het vir 'n tydjie na Sanlammeer gegaan. Dit was 'n fees. 5-11 Oktober. Daarvan kan ek nog baie ander goedjies tussen hakies ook vertel wat nie nou baie van toepassing is nie.

Op 12 Oktober het die bestralings begin. **30 bestralings, ses weke ononderbroke.** Die bestralingstyd was vir my **makliker hanteerbaar** as die chemotyd. Nou kon ek egter nie meer Donderdae Bybelstudie toe gaan nie, want ek het 'n afspraak by Unitas gehad. **Na die einde toe het die bestralings ook maar hulle tol geëis. My skouer was rou en ek was moeg.** Ek was egter in staat om elke dag, tot die laaste bestraling, 25 November, self te bestuur. Ek was nogal trots daarop. In die laaste bestralingsweke het my moeder by ons gekuier en sy het elke dag saam met my gery Unitas toe.

6. BESTRALING

‘n Seer vel en moegheid is dikwels die gevolg van ‘n hoë dosis bestraling (Barraclough 2000:31). Mense reageer op verskillende maniere op die bestraling. Gyllensköld (1982:205) skryf:

It could be noted that even if many patients apparently will be tired by the treatments, the reaction to them is a very individual matter; that a number of patients may do well by working part-time or for a few hours a week during the treatment period, whereas other patients may do better by going on sick leave for the term of the therapy.

Johan: Ek wonder of ons dalk hier kan onderbreek en die masjientjie nader aan Tannie sit en kan ek vir Tannie vra, ons is so bevoorreg om u hierso te hê vandag. Kan Tannie vir ons ietsie deel van u eie ervaring met dit wat met Karen gebeur het?

Elsie: Is dit nou met die eerste ene? (*Karen het haar ervarings in twee boekies aangeteken. Die eerste een handel oor haar mastektomie en die tweede oor haar depressie*). Eintlik was ek nou nie daar nie, maar as jy by die tweede deel kom, die depressie, dáár was ek meer betrokke by gewees. Hierdie was eintlik, toe was dit al verby gewees.

Johan: Toe Tannie nou die nuus gekry het, aan die begin, dat Karen borskanker het, wat het deur tannie se gedagtes gegaan?

Elsie: Ja, dit was 'n geweldige skok gewees, baie. Ek moet terugkom na wat jy netnou gevra het, terwyl sy daar behandeling gekry het, toe sê die suster vir my sy sal graag wil hê ek moet sien hoe dit gedoen word. Toe het sy eers gewys hoe sy dit doen, die merke en dan gaan jy mos om en kyk na dit deur 'n skerm. Dit was baie interessant vir my gewees, maar skielik het dit my geslaan, maar dis mos my kind. Dit was moeilik gewees.

Johan: Tannie, baie dankie.

Karen: Hier's 'n ou klein stukkie. Na my laaste bestraling het ek winkel toe gegaan, en dié vrolikste bloesie wat ek kón vind, vir my gekoop. Ek het hom "my gesondwees bloesie" gedoop. Ek dra hom nou nog.

Die 4de Desember is ons Skuitbaai toe vir ses weke lank - baie bevoorreg. 5 Januarie 1999 het ek my nuwe haartjies by Willie op Humansdorp laat sny, en van toe af sonder my pruik geloop.

(Karen haal 'n briefie uit wat haar seun, Gerhard, uit Londen vir haar gestuur het. Sy het my vooraf van dié brief vertel wat vir haar baie beteken het ná haar operasie en ek het haar gevra om dit ook in die gesprek te gebruik).

Hier is Gerhard se briefie, jy het gesê ...

Johan: Ja, asseblief, dit sal baie kosbaar wees. Wil jy vir ons die briefie lees? Hy was in Londen gewees, nê?

Karen: Ja, hy was in Londen. Nou gaan jy weer lelik maak met my! (*Gelag*).

Liefste Ma, Ek hoop dit gaan nou al sommer honderd persent beter as teen die tyd wat ek hierdie briefie skryf. Dit is nou vieruur die middag, die 18de Maart. Ek glo en hoop Ma is nou al klaar geopereer en dat alles goed verloop het. Ek weet gelukkig dat Ma een van die sterkste mense is wat ek ken en behalwe daarvoor dat daar soveel mense is wat nou vir Ma bid, dat alles suksesvol sal gaan. Ek bid die hele tyd vir Ma en dink ook ongelooflik baie aan Ma en ek weet sommer dat die Here Jesus Ma deur hierdie siekte sal dra. Baie dankie dat Ma so 'n wonderlike ouer nog altyd vir my was en nog altyd net die voorbeeld waarvoor enigiemand kon vra. Ek is baie lief vir Ma en weet sommer dat alles goed sal gaan. Hou my asseblief op hoogte van hoe dit gaan. Ek dink baie aan Ma. Baie liefde, Gerhard.

Johan: En wat het daai briefie vir Karen beteken toe sy hom lees?

Karen: Dis nogal interessant. Weet jy, dit is hoekom ek 'n volgende boekie ook hier het, want normaalweg (ek het nou baie krag gekry), normaalweg as ek so 'n briefie sou lees, sou ek (*trane? - woord nie baie duidelik op band*) kry. En in daai tyd, ek onthou nog só goed, ek het by die huis gekom, ek het die briefie gekry en ek het hom sonder enige emosie aan die mense voorgelees. Ek, ek kon dit nie verstaan nie. Daai tyd het ek gedink, joe, die Here is vir my baie goed, Hy's so naby aan my, dat Hy my selfs in staat stel om hierdie sonder emosie te lees. Maar toe ek nou by die blou boekie kom, toe't ek onthou, o, dis seker dan hoekom ek nie met emosies opgesaal was nie. Toe reeds al, in hierdie tyd.

Johan: En die blou boekie waarna jy verwys, dis nou die verhaal van depressie wat jy ná jou mastektomie beleef het.

Karen: Dis reg, ja.

Johan: Goed, kan ons dalk oorgaan na die blou boekie toe en ons hierdie verhaal ook na kan luister.

Karen: Soos jy sien, kan ek net eers iets sê, ek het met opset hierdie oortreksel so gemaak. Hierdie verhaal (*verwys na die eerste boekie*), my kankerverhaal, is vir my 'n wonderlike mooi tyd in my lewe. Dit was vir my die hele tyd 'n verrykende tyd. Dit was nie vir my regtig 'n swaarkry tyd nie. Hierdie enetjie (*verwys na die tweede boekie*) was 'n bietjie dof.

Johan: Ja, so die kankerverhaal boekie se omslag het helderkleurige blomme.

Karen: Ja.

Johan: En die depressieverhaal so, wat noem ons dit, vaal, blou?

Karen: Dis die dofste wat ek in die huis gehad het! Ek het maar gekyk wat het ek in die huis. Hierdie een was die vrolikste een en hierdie een was die dofste een.

Johan: Dít sê baie, dit sê baie. Goed, ons luister graag daarna.

Karen: Ná my mastektomie op 18 Maart 1998 en die behandelings wat daarop gevolg het, het ek **gaandeweg al meer en meer slaapprobleme ontwikkel**. Ek wil net tussen hakies sê, wat eintlik al in die hospitaal sy ontstaan gehad het, maar hier het dit toe nou net 'n bietjie erger geword. Menige nag het ek deurgegaan sonder om 'n oog toe te maak. Aanvanklik het dit geen nadelige uitwerking op my gehad nie, maar soos wat die chemo behandelings en die bestralings hulle tol geëis het, het die min slaap ook maar sy spore gelaat. Bedags het ek begin moeg voel, maar selfs wanneer ek in die middag gaan rus het, het die slaap my ontwyk. **Die slaapprobleme het toenemend vererger en ek het my toevlug tot slaappille begin neem**. Ten minste kon ek met behulp dáárvan in die voornag tussen twee tot drie ure slaap inkry. Wanneer ek snags wakker

gelê het, was dit genadiglik nie onrustige ure nie. Dit was nie asof iets my gejaag het nie en ek kon letterlik vir ure net maar my gedagtes laat gaan.

In hierdie tyd het ek tydens 'n besoek aan my onkoloog, dit aan hom genoem. Hy't vir my 'n antidepressant voorgeskryf, vir wanneer ek dit nodig sou vind. Ek het die voorskriffie daar voor hom toegehou en besluit ek het dit nie nodig nie, ek is mos nie depressief nie. **Mettertyd het die gebrek aan genoeg slaap my begin aftakel.** Ek het begin moeg voel en ek het ...kringe onder my oë gehad. Dit was die einde van April 1999 dat ek tydens 'n slaaplose nag besluit het om hulp te kry. My man was uitstendig, maar dit het net vir my gevoel ek kon nie wag daarmee totdat hy sou terugkom nie en ek het die volgende oggend 'n afspraak by my onkoloog se psigoterapeut gemaak. Groot was my vreugde toe sy sommer al dáárdie dag, dit was toe oor twee ure, dink ek, vir my beskikbaar kon wees. Vir langer as 'n uur het sy met my gesels en teen die einde het sy vir my die naam van 'n antidepressant gegee. Sy kon egter nie vir my dit voorskryf nie, daarvoor moes ek na my huisdokter gaan. My huisdokter se reaksie daarop, ek dink dit was ook dieselfde dag, was vir my daardie tyd baie verblydend. Later, in hakies, sou ek anders daarvoor dink. Hy het die papier waarop die antidepressant se naam geskryf was, oor die tafel na my teruggestoot, met die woorde: "Karen, ek ken jou te goed. Jy is nie so 'n soort mens nie. Jy het dit nie nodig nie." In die plek van 'n antidepressant het hy vir my 'n baie goeie slaappil voorgeskryf.

In daardie tyd het ek een van een slaappil na die ander gegaan, want eintlik was nie een van hulle vir my goed genoeg nie. Tog het ek nie een aand gewaag om sonder my pilletjie bed toe te gaan nie, want dit het darem ten minste twee ure se slaap vir my gewaarborg. Ek het gelukkig geen probleem gehad om 'n voorskrif te kry nie. Daar was drie bronne: my huisdokter, my onkoloog en nog 'n ander dokter wat ons persoonlik ken.

In die begin van Julie, tydens ons jaarlikse wildtuin naweek saam met vriende, het ek vir die eerste keer die woord "**depressief**" gebruik, toe ek teenoor my een vriendin erken het dat ek so voel. Dit was egter nie deurentyd my gewaarwording nie. Ons het soos gewoonlik baie lekker saam gekuier en grappies gemaak, maar soms het ek 'n dippie beleef. Die einde van Julie het ons saam met vriende na Sanlammeer gegaan en in daardie week het ek bewus geword dat alles nie met my pluis was nie. Ek is so lief om legkaart te bou, maar ek het geen positiewe bydrae

gelewer nie. **By tye het 'n ongekende angs my beetgepak.** Ons was vier gesinne saam en een van die gesinslede is 'n depressielyer. Skielik het ek besef dat alles waarvan sy vrou gepraat het, ek kon onderskryf, want ek het ook so gevoel. Terloops het sy ook die naam genoem van 'n antidepressant en ek was oortuig daarvan dat dit dieselfde naam is wat my onkoloog reeds maande gelede vir my voorgeskryf het, maar wat ek doelbewus dubbeld gevou het. Tuis is my vermoede bevestig en daardie selfde aand is ek met die voorskrif na die nood-apteek. Maar dit was toe nou dieselfde naam.

In die volgende twee weke het my toestand nie verbeter nie, maar versleg. Ek het toe besef dat dit wat ek al gehoor het, waar is en dat álle antidepressante nie noodwendig vir alle mense werk nie. **Die angs aanvalle het erger geword. Enige vorm van slaap het my geheel en al ontwyk, en ek het donker oomblikke beleef. Ek kon nie meer 'n gewone brief vir my Ma skryf nie. My denke was in 'n warboel. Ek het skielik besef dat ek nie meer motor moes bestuur nie, want ek kon nie konsentreer nie en my koördinasies was beslis nie vertrouenswaardig nie.** My man moes belangrike afspraak begin kanselleer, want hy kon my nie alleen los nie. Ek was honderd persent van hom en sy nabyheid afhanklik. Ons het na 'n sielkundige gegaan, maar na 'n derde besoek aan haar het sy voorgestel dat ons liever na 'n psigiater moet gaan, aangesien sy nie medikasie kon voorskryf nie. Dit was op 'n Sondagaand dat my man met 'n psigiater gaan praat het oor my toestand. 'n Vriend van Kobus het vir hom vertel van 'n vriend van hóm wat 'n psigiater is en dit is hoekom dit toe nou sommer op 'n Sondagaand al kan wees.

Vir my persoonlik was die angstigtheid binne in my die ergste. Ek wou uit myself uitklim, maar ek kon nie. Ek was vir alles bang. Ek was selfs bang om alleen in die stort in te gaan. Ek het by tye 'n gevoel ervaar en beleef dat 'n brullende leeu voor my staan en ek kan nie wegkom nie. Ek wou nie mense sien nie. Ek wou gladnie oor die telefoon praat nie, nie eers met my dogters in PE nie. Dit het gevoel of ek binnekant 'n swart raam vasgevang was, die binnekant van die raam was swarter as die raam self. Ek kon nie meer lag nie, maar ek kon ook nie meer huil nie. Emosies het géén rol in my lewe gespeel nie. Ek het net een ding intens beleef en dit was angs. Dit was asof die angs my wou opeet. Ek het in daardie tyd plus minus nege kilogram gewig verloor. Ek het nie meer my Bybel geles of gebid nie. Die

lewe het nie meer sin gehad nie. Ek het begrip begin kry vir mense wat 'n einde aan hulle lewe wil maak.

Die 14de September was my eerste afspraak by die psigiater. Dit was die begin van my helingsproses, maar dit was nie maklik nie. **Daar was 'n chemiese wanbalans** en dít kon net met medikasie reggestel word, maar die regte medikasie was nie voor die hand liggend nie. Daar moes gesoek word. Elkeen van dié kursusse, kombinasies van angsmiddels, het tyd gevra, 8-10 dae, om dan maar net aan die einde van die tyd te kom en te besef hierdie was nog nie regte een nie. Ons het seker deur vyf kursusse gegaan. Menigmaal, die eerste sewe tot agt keer, was ek onwillig om na die psigiater te gaan. Ek wou nie hom toe gaan nie en ook nie na iemand anders nie. Ek het gedink niks en niemand sal my kan gesond kry nie.

Johan: Toe is dit al 'n proses van omtrent twee maande, nè. As ek nou luister na 8-10 dae, en vyf verskillende medikasies en twee maande is darem 'n lang tyd om so sleg te voel. (*Karen beaam deurentyd*).

Karen: Hier kan my ma dalk weer inkom, want my ma het intussen die huishouding kom waarneem (Kobus het gesê ek moet hier "probeer" sit, want ek het dit nie vir haar maklik gemaak nie). Ons dogters het vir 'n naweek kom kuier, en al het ek geweet dat my toestand hulle sou ontstel, kon ek niks daaraan doen om my vir hulle reg te ruk nie. Ons seun wat by ons ingewoon het, het dikwels sy douvet voor my bed kom gooi om naby en beskikbaar te wees. Kobus het al sy aandag en tyd tot sy beskikking aan my spandeer. Wanneer hy soms na belangrike vergaderings of na sy werk moes gaan, het ek in spanning en angs geleef, totdat hy weer by die huis was. Ek was so bang dat hy iets sou oorkom.

Tydens 'n besoek aan die onkoloog in hierdie tyd, is daar inderhaas 'n breinskandering gedoen, net om seker te maak dat die kanker nie na die brein toe gegaan het nie. Die uitslag was gerusstellend. En toe op 'n dag, het die psigiater vir ons gesê dat daar nou nog net een opsie oorbly en as dit nie sou werk nie, sou ek elektriese skokke moes kry. **Ek was swak, siek en verward**, maar, tussen hakies, met die bietjie verstand wat oor was, so het dit vir my gevoel, het ek ook geweet dat dit 'n hoë risiko sou wees. **Genadiglik het die laaste opsie gewerk. Die lig**

het weer vir my en vir almal om my begin opgaan. Die angste het bedaar en my donker wêreld se gordyne het begin oopskuif. Ek was besig om geestelik én liggaamlik gesond te word. Ek het gereeld nog vir besoeke na die psigiater gegaan, maar dit was nie meer vir my moeilik nie. **Ek kon weer my Bybel lees en bid. Die lewe het weer sin en betekenis begin kry.** Ek het besef dat ek 'n tweede kans gekry het. Desember kon ons see toe gaan, met gemoedsrus oor my gesondheid. In die nuwe jaar, 2000, het ek nog vir 'n paar maande die medikasie gebruik en daarná kon ek daarsonder.

7. ANGS EN DEPRESSIE

Angs en depressie kom dikwels voor by vrouens wat 'n mastektomie ondergaan het (Nel 1977:31; Strydom 1977:53; Maguire 1978:48,49; Gyllensköld 1982:21; Steynberg 1984:244; O'Hare 1987:55; Fourie 1992:15,17; Van Niekerk 1993:18,23; Isemann 1994:3; Barraclough 2000:52). Nie alle emosionele ontwrigting wat deur mense met kanker ervaar word moet as psigiatriese versteurings geëtiketteer word nie, alhoewel psigiatriese versteurings meer dikwels voorkom by mense met kanker as in die algemene bevolking (Barraclough 2000:52).

Wat egter met Karen gebeur het, kan nie as 'n psigiatriese versteuring beskou word nie, alhoewel al die simptome daar was van depressie, angs, slaaploosheid, verwardheid, apatie, vrees en selfmoordgedagtes. In die volgende hoofstuk (p 268) vertel Kobus van die botsing tussen die slaappil en die kankerpil. Wat hier gebeur het, is 'n organiese gemoedsversteuring as gevolg van medikasie en word in die DSM-IV-TR (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 2000:136,141,181) beskryf. Barraclough (2000:79) skryf:

Various medical (biological, organic, physical) complications of cancer and its treatment can directly disturb brain function. The usual clinical presentation, in everyday language, is one of *confusion*. A more technical term is *cognitive impairment*, which may include defects of perception, memory, judgment and thought.

Die verwarring word ook vererger wanneer iemand wat reeds 'n organiese gemoedsversteuring het, antidepressante gebruik (Barracough 2000:185).

Holland & Lewis (2000:89) beskryf ook hierdie verskynsel:

Some anticancer medications, particularly corticosteroids (also called steroids), interferon, pain medicines, and others, can cause a sudden, radical change in mood, mental function, and behavior. Families often react, saying, “Oh, his cancer is getting him down, he’s so depressed.” But when you look a bit more closely, it is clear that the change is due to a side effect of a medication. Indeed, a patient with cancer may become confused and unable to think clearly, entering a state of delirium, in which the brain is taking a hit from some toxic factor or event. The person may become confused about where he or she is and develop hallucinations, delusions, and fears of being harmed by someone.

Holland & Lewis (2000:174) sê ook: “One of the most frightening things you can experience during your cancer treatment is having your mind ‘play tricks’ on you.”

Dit is belangrik om te besef dat hierdie gemoedsversteurings tekens is van die brein se biochemiese reaksies op die medikasie. Dit reflekteer nie 'n mislukking aan die kant van die persoon met kanker om die siekte te hanteer nie en dit is ook nie 'n teken van 'n geestesiekte nie. “You are fine – it’s what the medicines are doing to you” (Barracough 2000:103).

Karen: Dit is nou die punt van my verhaal, hier is wat ek ook nog graag wou lees. Dit is twee gedagtes wat ek graag aan ander sal wil deurgee. Die eerste is: Gee aandag aan slaaploosheid. Moenie dit sommer net ignoreer nie. En tweedens: **Daar moet 'n oorhoofse persoon wees wat kennis dra van jou totale medikasie pakket. Die persoon moet weet watter medikasie jy byvoorbeeld by die onkoloog, die ginekoloog en die huisdokter gekry het. Dit is die rol wat eers Kobus oorgeneem het en toe later die psigiater.**

8. 'N OORHOOFSE PERSOON / PROSESBESTUURDER

Aan die einde van Kobus se verhaal, sê hy ook: “Die ander ding wat ek 'n sterk gevoel oor gekry het, 'n ou soek 'n oorkoepelende, amper sal ek sê, 'n internis, 'n mediese adviseur wat na **alles kyk**, want hier's te veel ouens wat net konsentreer op een stukkie van die helingsproses. Ek sê dit met die grootste liefde. Ek's nie besig om dit af te kraak nie, maar ek het half op 'n stadium gevoel ek moet nou al die ouens bymekaarkry ...”

Ek noem só 'n persoon wat 'n oorkoepelende rol sou speel, 'n prosesbestuurder, en dit sou die ideaal wees indien daar meer borsklinieke gevestig kan word waar vrouens met borskanker onder die sorg is van 'n multiprofessionele span, met 'n prosesbestuurder wat koördinerend kan optree.

Holland & Lewis (2000:175) sê daar moet kommunikasie wees tussen die onkoloog en die psigiater om te verseker dat die medikasie en psigologiese sorg geïntegreerd is en dat die medikasie gemonitor word sodat nuwe-effekte, indien hulle voorkom, herken kan word. Indien daar nuwe-effekte is, kan pasiënt en dokter saam besluit of en wanneer die medikasie gestop moet word. Myns insiens kan hierdie kommunikasie ten beste plaasvind in 'n multiprofessionele span met 'n prosesbestuurder aan die hoof.

Karen: En dan is dit nog net hierdie afsluitings enetjie. Ek het wonderbaarlik herstel. Die 18de Augustus 2000 het ons hierheen verhuis. Dit was vir my geensins traumaties of ontwrigtend nie. 'n Nuwe lewe by 'n nuwe woning, in 'n nuwe omgewing, het voorgelê en ek het met groot opgewondenheid daarna uitgesien. Vandag, vyftien maande later, is dit nog steeds vir my 'n fees. Ek het by 'n Bybelstudiegroep en by 'n omgegroepe ingeskakel en **iets waarvoor ek my beskikbaar gestel het en wat ek nou beoef en geweldig baie geniet, is hospitaalbediening. Ek doen dit uit dankbaarheid vir my gesondheid wat ek weer teruggekry het. Elke keer wanneer ek 'n sieke besoek het, word ek opnuut met dankbaarheid gevul en voel ek verryk.**

9. DIENSBAARHEID

Baie mense wat kanker gehad het, het die behoefte om 'n verskil te maak in ander mense se lewens en om die troos en sorg wat hulle ontvang het, verder aan te gee. Castle (2000:101) sê:

It seems as though this is one way in which people make sense of the experience of cancer for themselves. They do not want to feel that their pain and distress were just meaningless, a random set of events in one person's life. Rather, they want to feel that something useful has come out of it all; that they can share their experiences with others, or help support the doctors and nurses who supported them when they needed it.

Uit die hoop wat Karen ontvang het, het sy vir ander 'n bron en simbool van hoop geword.

Johan: Baie dankie dat ons na hierdie, eintlik twee verhale, kon geluister het en ek sien uit na ons opvolggesprekke, dat ons weer verder gaan gesels met mekaar. Baie dankie.

Kan ek dalk vir Tannie vra op hierdie stadium oor Karen se depressietyd, of Tannie dalk iets met ons daaroor wil deel wat u beleef het?

Elsie: Ag, ek onthou toe't Kobus vir my gebel en hy het vir my gevra hoe gou ek kan inpak, toe sê ek nee, maar baie gou. Toe sê Kobus hy wil graag hê ek moet maar kom en hy het sêlf vir my op die lughawe kom haal, wat hy nie andersins kon nie, as hy in die werk was nie, maar hy het dit gedoen, om vir my voor te berei op die pad, wat ek kan te wagte wees. Dit was 'n donker prentjie gewees. En toe ons nou dáár kom, waar sy andersins met haar glimlag gestaan het, of altyd vir my sêlf kom haal het op die lughawe, nê, was dit hééltemal 'n patetiese ou figuurtjie wat daar in die gang gestaan het. Want Kobus het vir my gesê hy dink baie as sy nou hoor ons kom, dan sal sy kamer toe gaan en gladnie uitkom nie, maar sy hét daar in die gang gestaan. Maar soos ek sê, dit was 'n patetiese ou figuurtjie om jou kind so te sien en om dit te belewe, soos ek haar nou ken wat 'n groot Christen sy is. Dit gaan maar net altyd goed in haar lewe en alles is vir haar 'n fees en

hier is dit net 'n handomkeer, hééltemal die teenoorgestelde, soos sy dit ook genoem het, sy kon nie haar Bybel lees nie, sy kon nie bid nie, sy wou ook nie gehad het iemand moet vir háár bid nie. Toe, een oggend sal ek nooit vergeet nie, Kobus was net op daai moment weg gewees en toe het ek vir haar gesê: "Maar luister, vanmôre gaan ons twee bid. Ek sal bid, maar jy gaan óók bid." Sy het my nie antwoord gegee nie. Die Here het my die krag gegee en ek hét gebid. Toe was dit 'n doodse stilte daarná. Toe sê ek vir haar: "Maar ek wág vir jou." En toe het sy gebid. Dit was nie lank nie, maar sy het tóg gebid. Daarna het dit begin beter gaan, dat sy nou darem so 'n bietjie belangstelling wys. Maar dit was nie 'n lekker tyd nie, regtigwaar dit was nie, want sy was hééltemal 'n ander persoon, hééltemal. Sy wou selfs nie eers gehad het dat ék moes opkom nie, toe Kobus sê ek kom nie. Sy wou nie gehad het dat haar kínders die naweek kom nie, sy wou nie dít gehad het nie. Sy wou net niemand gesien het nie. Sy was hééltemal soos 'n mens wat verhard is. Maar, nouja, ons is daardeur, nè, deur die Here se genade en krag. Maar dit is nie iets om maklik te vergeet nie.

Johan: Ja, Karen en as jy nou weer 'n boekie skryf, sal dit seker nóg helderder kleure hê.

Karen: O! Verseker! (*Lekker gelag*).

Johan: Nouja, baie dankie. Ek wil graag afsluit met een vraag: "Die gebed wat jou Ma na verwys, kan jy onthou, wat het dit vir jou beteken, daardie spesifieke gebed?"

Karen: Ja, toe my Ma vir my gebid het. Ek dink dit was al toe die draaipunt begin het, nè Ma?

Elsie: Ja.

Karen: Ma se gebed het baie vir my beteken, maar vir my, daai deurbraak, dat ék ook weer kan bid, dit was wonderlik. Ek het nie baie woorde gehad nie, ek dink ek het nog nie baie woorde gekén nie, maar dat ek net weer met die Here kon praat, dit was vir my wonderlik.

HOOFSTUK 2

KOBUS SE VERHAAL

Johan: Kobus, baie dankie dat ek met jou kan gesels oor julle ervaring van Karen se siekte en haar mastektomie en ek wil sommer graag vir jou vra om net te gesels oor hoe jy dit beleef het.

Kobus: Ja, ek dink die nuus en die moontlikheid dat daar 'n probleem is het natuurlik onmiddellik spanning veroorsaak. Ons was op pad see toe en dis toe nou die eerste keer (Karen laat dit baie gereeld doen) dat daar toetse gedoen is waar daar 'n biopsie vereis is. So ons het maar half geweet hier kom 'n probleem. **Die familiegeskiedenis (met my suster en skoonsuster wat borskanker gehad het) het natuurlik 'n groot effek op my persoonlik gehad.**

1. DIE EFFEK VAN DIE FAMILIEGESKIEDENIS

Kobus vertel in die volgende hoofstuk meer oor die kankergeskiedenis in sy familie. Wanneer daar 'n familiegeskiedenis van sterftes is as gevolg van kanker en in hierdie geval borskanker, is die bekendmaking van die diagnose soveel meer skokkend en skrikwekkend (Berger & Bostwick 1984:139; Barraclough 2000:42; Hilton et al. 2000:450; Holland & Lewis 2000:40).

Kobus: Uit die aard van my geaardheid en werk is ek 'n ou wat soort van die situasie ontleed en somme maak en dan tree jy op. Maar hier was dit nou nie moontlik gewees nie. Maar toe die nuus nou daar was het ons dadelik opgetree, **ons het seker gemaak dat ons die beste ou kry.**

2. DIE BESTE DOKTER

Dit is belangrik om 'n dokter te kry wat jy kan vertrou (Holland & Lewis 2000:46). Om iemand te kry met wie jy gemaklik en eerlik kan gesels en met wie jy as 'n vennoot kan saamwerk, is die sleutel tot sukses. Indien daar 'n band ontstaan met so 'n dokter, word dokter en pasiënt 'n span. Dit word makliker om die siekte te hanteer, omdat jy iemand het wat saam met jou die vrese in die gesig staar (Holland & Lewis 2000:49).

Hilton et al. (2000:446,447) skryf oor mans se perspektiewe met betrekking tot hulle vrouens se borskanker en sê:

Men needed to trust and rely on health care professionals to give competent care and reassurance, support, and assistance. They wanted treatment with dignity, respect, compassion, and care, and they wanted to be included, consulted, and have their views considered and respected. They wanted to be confident they were getting accurate and current information and they wanted options, time for decision making, and to be directed to appropriate services and resources.

Kobus: Die probleem wat ek ervaar het, is dat die proses is half verkeerd. Voordat jy regtig rustig na die ding kan kyk, is die chirurg klaar met die pasiënt. Ons begin met die verkeerde pad. Dit het my van die begin af baie gehinder. Ek sou graag by die onkoloog wou begin, wat vir my sê: "Kyk, dis wat ons alles gaan doen, maar ek dink jy moet die operasie kry." Jy weet die chirurg (en ek kraak nie die chirurgie af nie), ek sê maar net jy begin daar, dan gee die chirurg jou aan en sê nou moet jy na die res kyk - dit was vir my half snaaks gewees.

3. VERKEERDE BEGIN

Kobus maak hierbo 'n baie belangrike opmerking: **“Voordat jy regtig rustig na die ding kan kyk, is die chirurg klaar met die pasiënt. Ons begin met die verkeerde pad.”** Dit raak myns insiens 'n ernstige probleem aan in die huidige mediese benadering ten opsigte van borskanker.

Ook van my ander mede-navorsers voel dat dinge te vinnig gebeur het. Ilze, Dina se dogter, sê: “Dit het vir my gevoel dis alles te vinnig” (p 157). Drieka sê: “Ek dink dit het net te vinnig gebeur” (p 176), en haar dogter Jeandrie sê: “Dinge het so vinnig gebeur” (p 200). Een van Gyllensköld (1982:259) se mede-navorsers sê ook: *“but it went too quickly. I hadn't long enough to think about it,”* waarop Gyllensköld reageer met: “I think that what the patient means by ‘it went too quickly’ is that she was not given a chance to prepare herself psychologically for the coming loss of a breast.” Maar dit is nie net die vrou wat voorberei moet word nie. Ook haar

eggenoot en kinders het behoefte daaraan én die reg, om die skok verwerk te kry en voorberei te word vir die proses wat voorlê (vgl. “Om kalmte te bring,” p164). Daarby het die vrou sekerlik ook die reg om meer opinies in te win en meer opsies van behandeling te ondersoek en te oorweeg. Love (1991:239) sê dit maak nie saak hoe intelligent en rasioneel en goed geleerd jy is nie; skielike vrees kan enigeen in ‘n vierjarige verander. Wat jy nodig het is om jou reaksie te herken vir wat dit is, *“and, if you’re tempted to sign the consent form right away, don’t.”* (My kursivering en beklemtoning).

Een van Berger & Bostwick (1984:144) se medenavorsers sê:

When Diane developed cancer, we regarded it as our cancer; it was a family problem. We were shocked and didn’t know what to do or where to go. The haste in which we had to act was traumatic, not only for me, but for her. We needed to find a surgeon and then endure the ordeal of another examination and confirmation that it truly was cancer. We didn’t know that there were any alternatives other than an operation; nobody informed us about other treatments. We went from the gynecologist to the surgeon and that was it: no options, just surgery. Like sheep, we followed.

Verskeie navorsers beklemtoon die feit dat ‘n paar dae of selfs ‘n paar weke nie die verskil sal maak tussen lewe en dood nie (Love 1991:239; Shone 1995:15; Henderson 1996:214; Olmstead 1996:22; Barraclough 2000:9; Sampson & Fenlon 2000:12; Kneece 2001:16). “A few days or even weeks won’t make the difference between life and death, but they can make the difference between a decision you’ll be comfortable with and one you’ll regret” (Love 1991:239). Só het Drieka se onkoloog byvoorbeeld gesê dat haar mastektomie heeltemal onnodig was (p 180). Die knop in haar bors sou met chemoterapie gekrimp kon word en dan uitgehaal word om te kyk of dit kwaadaardig is. Een vrou se knop het gekrimp vanaf 7cm tot 1½ cm. (p 179).

Borskanker is gewoonlik reeds jare in ‘n vrou se liggaam teen die tyd dat dit ontdek word. ‘n Tumor met ‘n normale groeisiklus (verdubbel elke 100 dae) wat een sentimeter groot is (so groot

soos die punt van 'n vrou se pinkie), kan reeds vir agt jaar in haar liggaam wees en nou eers opspoorbaar wees. Kneece (2001:16) maak die konklusie:

Several more weeks in which to gather information and make educated, appropriate decisions will not adversely affect the outcome for the patient. Women who receive support while reviewing the options, without pressure on specifics from their support partner, will have the foundation needed for emotional recovery.

Gyllensköld (1982:319) skryf in haar konklusie sy hoop dat haar werk noodsaaklike konkrete veranderinge in mediese sorg sal inspireer, sodat groter oorweging gegee word aan pasiënte se psigologiese behoeftes met betrekking tot liggaamlike sorg. Dit beteken, byvoorbeeld, meer inligting omtrent die belangrikheid van die diagnose en behandelings, geleentheid vir bespreking van die inligting met mediese personeel, meer geleentheid vir sielkundige voorbereiding in die geval van stresvolle behandelings en meer geleentheid om deur ervarings en reaksies met betrekking tot die behandelings te werk. Let daarop dat Gyllensköld (1982) se werk 'n vertaling is van haar boek wat oorspronklik in 1976 gepubliseer is! ***Ons ervaar egter nog steeds dieselfde leemtes. Die medici het hier 'n gulde geleentheid om wanhoop teen te werk en die groei van hoop te fasiliteer.***

Die jongste ontwikkelings in Suid-Afrika en internasionaal in borskankerbehandeling bring **meer hoop vir vrouens**. Al beter resultate word met **hormoonbehandeling** verkry. Die behandeling word toegedien onmiddellik ná diagnosering van die kanker en voordat die knop verwyder word. Die knop kan in só 'n mate krimp dat die helfte van vrouens wat voorheen 'n veilige borsverwyderingsoperasie sou ondergaan, se bors nou gered kan word. Nuwe bykomende terapie met **aromatase-blokkeerders** kan borskanker ook beter stuit as die bekende middel tamoksifen en sal binnekort die nuwe standaard-hormoonbehandeling teen borskanker word. **Eenmalige bestraling** word nou onder die borsknopverwyderingsoperasie gedoen in plaas van vyf weke bestralingsbehandeling (Hudson 2002:117). ***Hopelik sal daar binnekort minder mastektomieë gedoen word!***

Na hulle ervaring het Drieka en Werner mense aangemoedig om éérs na die onkoloog toe te gaan (p 221). Dit is insiggewend dat Drieka ook gesê het: “My roete was verkeerd” (p 210).

As ek vandag (Menseregtedag 2003!) terugkyk, sou ek óns roete ook graag anders wou gehad het. Ek sou graag éérs na ‘n borskliniek verwys wou gewees het waar ons met ‘n multiprofessionele span kon konsulteer en waar verskillende behandelingsopsies met ons bespreek kon word.

Kobus: Maar wat ek van die proses gehou het, is, ons het baie moeite gedoen om vir Dr. C te kry. Dit het vir emosionele ervaring op daai stadium baie beteken, want dit is vir my nogal persoonlik belangrik om iemand te kry wat jy ten volle op kan vertrou, wat jou taal praat en so aan. Ons weet wie hy is, ons het vertrou dat hy weet wat hy doen. My suster wat oorlede is en sy vrou was boesemvriendinne gewees, hulle het saam oorsee gereis en saam gekuier en hy het ook vir my suster gehelp toe sy siek was en sy pa en my pa was honderd jaar terug saam op skool gewees. Ek het hom nie goed geken nie - ek het hom net eenkeer ontmoet en Karen waarskynlik ook net eenkeer. En ons het toe nou by hom uitgekom, ons het onmiddellik 'n afspraak gekry. Wat ek baie van die afspraak gehou het, is, die dogters het saamgegaan, dit was 'n behoorlike, kalm, gestruktureerde gesprek en hy het die ding in persentasies uitgedruk. Dis nou 'n taal wat ék verstaan. Ons het 'n boekie gekoop, hy het die ding in 'n kategorie ingesit en hy het die pad vir ons uitgespel en die behandeling en wat dit aan die waarskynlikhede doen. Dis nou vir my maklik om te verstaan. Ek hou van sulke gesprekke. Maar uit die aard van die saak was dit redelik spannend en die gesprek met hom het ons die gemoedsrus gegee om te weet dat ons is met die regte goed besig.

Na die chirurgie het ons dan die chemo gehad en uiteindelik die bestraling. Daai proses het redelik glad verloop, behalwe iets wat redelik groot probleme veroorsaak het, was die plastiese chirurgie is gelyktydig met die mastektomie gedoen. Dis 'n keuse wat ons in die begin moes uitoefen, maar in die eerste aand. Die dokter het ons oortuig, die chirurg, dis 'n goeie pad om te loop, vanweë die spesifieke ligging van die probleem en ons het ons huisdokter gaan sien, en gevoel dis 'n proses wat sal reg werk. Maar wat ons nie besef het, of duidelik vir ons uitgespel is nie, dat hier in die middel van die chemo, veral toe dit nou begin slegter gaan en Karen nie lekker

voel nie, was daar 'n tweede operasie om die plastiese chirurgie nou af te rond. Maar dit was 'n drie-uur lange operasie gewees en Karen was nie lus daarvoor nie en sy was fisies moeg en naer en haar onrustigheid en slaapprobleem het toe al saggies dáár sy kop uitgesteek. Van die begin af was daar 'n slaapversteuring gewees, wat nie natuurlik was nie, want een van die wonderlikste goed van Karen is dat sy baie beter as ek kan slaap. In elk geval, daar's ons toe nou ook deur, maar dit het nou redelike druk op haar geplaas. Sy het nie lekker gevoel nie en die proses is toe nou afgehandel. Toe was daar 'n breuk gewees en toe het sy die bestralings gehad. Die bestralings het ook goed verloop, maar die laaste tien was maar kwaai gewees. Die toetse is gereeld gedoen en die prognose het goed gelyk, behalwe nou vir die pil wat sy moes gebruik vir vyf jaar.

Ek moet sê Karen het, omdat ek haar goed ken, effens onnatuurlik opgetree van die begin af. Sy was half of sy op 'n "high" was, toe sy die pil gedrink het. Dit het amper te goed gegaan. Sy het geweldige ondersteuning gekry en sy het 'n baie groot ondersteuningsgroep en baie vriendinne binne en buite die kerk, so dit het alles baie goed gegaan.

Ek dink daai fase was gestruktureerd. Daar het baie min goed gebeur wat ons nie verwag het nie. Ons het vasgeklou aan: "Hier's 'n ou wat 'n kind is van die Here wat na haar kyk en na haar omsien" en ek het sy taal verstaan. Van my hoek af, ek hou van 'n ou wat goed so verduidelik. Na elke fase het hy gesê die risiko is nou af na dít, en dis nou af na dát, so ek kon my vereenselwig met die proses.

Johan: En terselfdertyd het hy ook die persoonlikheid om by 'n vrou se behoefte ook emosioneel aan te pas.

Kobus: Sonder twyfel, korrek ja, hy het. Hy het dit baie goed hanteer, Nou moet ek bysê, hier aan die kantlyn, iets wat Karen ook gehelp het, half in aanhalingstekens, is die feit dat my suster, die ander suster, ook siek geword het. So, sy het nou iemand gehad wat nie net haar kom ondersteun nie, maar iemand wat deur dieselfde proses gaan. En Karen was so 'n paar weke voor Santie gewees, so hulle twee is deur die hele ding. Dis so 'n ander hoekie van haar wat sy kon bevredig op die manier.

Maar deur hierdie hele fase was daar 'n verandering wat plaasgevind het wat ons maar toegeskryf het aan die chemo, want ons het nie geweet nie en dis 'n slaapversteuring, 'n duidelike slaapversteuring - minder geslaap en dit het nie heeltemal weggegaan nie. In elk geval, toe het ons genormaliseer en in die nuwe jaar (1999), toetse deurgegaan. Daai eerste fase het goed verloop. Daar was een regtige iets wat ons nie op beplan het nie en dit was die operasie hier in die middel wat baie uit haar uitgevat het, sy was gladnie lus daarvoor nie. Dit het goed afgeloop, maar dit was nie 'n lekker tyd nie en die feit dat die slaapversteuring daar was.

Goed. Toe het dit al beter gegaan, sy het vir toetse gegaan elke drie maande, maar die slaapding het definitief bietjie erger geword. **Die slaappil is vervang met 'n ander ene en van die middel van '99 af, het dit definitief begin skeefloop.** Ek stem nie heeltemal met Karen se aanslag saam dat dit depressie was met angs by nie, dit was anderste-om. Ek het baie met die psigiater gepraat. Die eerste woorde wat hy vir my gesê het, is dis **'n baie akute angs situasie wat sy het, met 'n ondertoon van depressie.** Dit was nie so akuut nie, dit het sulke oomblikke gekom. **Die angs is verskriklik gewees.** Nou dit was vir my 'n baie moeilike tyd gewees.

Die eerste fase was amper klinies, beredeneerd, maar jou vrou is dieselfde. Sy't nou deur hierdie trauma gegaan, sy't 'n groot operasie gehad, daar's aan haar borste gewerk. Dit het nie 'n vreeslike effek gehad op enigiets behalwe dat ek haar ondersteun het nie. En ek kon aangaan met my werk en die kinders kon haar bystaan. Maar die fase wat begin het **die middel van '99, veral Augustus, September, Oktober, daai drie maande, was skrikwekkend, want dit was iemand anders en dit het my 'n rukkie gevat om te besef dat ek kan nie logies met haar redeneer nie, ek kan nie met haar praat nie, sy kan nie opereer op daai vlak nie. Haar hele vlak van redenasie het afgekom na hiertoe (*beduie met die hande*), en die grootste krisis was, sy's 'n baie gelowige persoon wat baie getrou is in haar Godsdienstbeoefening, dit het niks vir haar beteken nie - nul, 'n ronde nul.**

Nou dit was regtig 'n baie moeilike tyd, want dit het eenvoudig geëskaleer. Ek het haar toe naderhand by 'n sielkundige gekry en dit was 'n drama. Elke besoek was 'n nagmerrie gewees en dié kon haar nie help nie (hy wou haar nog 'n paar keer sien) en deur middel van 'n vriend van my het ek haar na 'n psigiater toe gevat. Om haar dáár te kry was net so 'n drama, maar ons het maar

probeer. Hy het begin goed by die program van medisyne sit om die angs onder beheer te kry. Net om jou 'n idee te gee, een van die sterkste middels wat sy gebruik het, het twaalf eienskappe geïdentifiseer wat jy sou kon hê om hierdie middel te gebruik, maar jy moes minstens vier hê, anders kon dit kontraproduktief werk teen jou, sy het tien van die twaalf gehad. So hierdie was 'n baie moeilike fase, want dit was sekonde tot sekonde drama gewees. Sy't ook in hierdie **obsessiewe redenasiesirkels** in verval, byvoorbeeld: "Moet my ma van die Kaap af kom kuier, want hoe gaan sy nou voel as sy daar sit en sy weet nie wat gaan aan nie, maar as sy nou hier aankom en sy sien hoe lyk ek, gaan sy nou baie sleg voel, en dit sal nie goed wees vir haar hart nie, so sy moet liever daar bly." **Hierdie sirkel het al vinniger geword.** Nou, vir 'n logiese, baie ongeduldige soort ou soos ek, aan die begin, het ek nie tyd vir hierdie soort van gesprekke gehad nie, maar ek het skielik besef, nadat die psigiater my reggehelp het, dat sy's besig om al vinniger in 'n kring te kom en elke medisyne wat jy byvoeg, vat 'n week voor hy wys en elkeen wat jy uithaal, vat 'n week van onttrekking basies wat moet plaasvind en elke vier-en-twintig uur was toe moeilikheid gewees.

Daar was ook definitief depressie en ek sou sê selfs geluide van, jy weet, sy sal iets aan haarself doen, wat my baie groot laat skrik het - dit het by twee geleenthede gebeur. So, ek kon haar eintlik nie los nie, sy het net erger en erger geword. Sy kon gladnie slaap nie, dit was eintlik baie komies gewees, want sy wou weet hoe min sy slaap. So, ek moes dit monitor. Die monitor wanneer sy wakker is, was maklik, maar hoe de duiwel monitor ek nou wanneer sy aan die slaap geraak het. Jy weet, **sy het totaal verander in iemand anders, sy was bakleierig en aggressief en sy het goed gesê wat sy nooit wou gesê het nie.** Sy het vir my en my skoonma sommer vroeg in ons gesprek gesê, jy weet, ons twee wat se verhouding nou nie honderd persent is nie, is die oorsaak dat sy siek is, so sy het sommer 'n klomp goed van haar hart ook afgekry. Maar hierdie proses het regtig baie groot momentum gekry en die naweek wat ons twee dogters gekuier het by ons, het dr. L my gebel en gesê hy moet my dringend sien. Toe het ek en my jongste dogter, wat die arbeidsterapeut is, hom gaan sien. Dis nadat Karen seker al tien keer daar was, met baie gemengde sukses. Toe sê hy daar's net een van twee opsies: die een verkies hy nie, maar hy sal ons aanbeveel en dis skokterapie en die ander een is dat ons die medisyne heel voor moet begin, maar ook die, kom ons noem dit nou maar die kankerpil, die Vista, dat ons hom moet stop vir 'n periode, daardie risiko moet ons nou maar loop. Dit was 'n maklike besluit

gewees. Ons het besluit om met die toestemming van die onkoloog alle medisyne te stop vir 'n dag of twee, die Vista heeltemal uit te los en dan met die regte angswerende pille te begin. Dit was nie 'n week of tien dae nie, toe kon jy 'n verbetering sien. Toe't hy heel voor begin, skoon begin, 'n hele nuwe reeks pille ingesit en haar eers heeltemal reggekry, toe het die onkoloë ook saamgestem dat die spesifieke Vista pil vervang is deur 'n ander ene, Tamoxifen, of een van dié goed.

So daai was vir my emosioneel 'n baie baie moeilike tyd, want jou maat het van karakter verander. Die eerste operasie was 'n fisiese ding wat geen effek op my gehad het nie. Vir haar was dit baie meer traumaties, die mastektomie, as vir my. Dit was vir my net 'n operasie gewees. **Die tweede deel was soos 'n donker put. Jy weet eintlik nie waar dit heen gaan nie** en as jy blootgestel word om 'n besluit te neem oor skokbehandeling, ek bedoel dis ... Jy weet, toe ons teruggaan na die onkoloog toe om die medisyne presies te bespreek, die ou het my nie geglo nie, want Dr. C is toe ongelukkig oorsee, toe moes ek sy vennoot sien. Toe sit ons daar voor hom om hierdie ding met hom te bespreek, maar ek kan sien hy dink ek praat sommer net.

Intussen het ek van elke medisyne geweet, want ek het 'n skoonsuster wat 'n apteker is, wat my oor elke pil ingelig het. So ek weet toe nou effens waarvan ek praat. Maar die gesprek vorder nie, want hy hoor my nie dat hierdie pil 'n probleem veroorsaak nie. Die volgende oomblik toe hy na Karen kyk, toe sit sy daar met haar trui oor haar kop hier in die middel van die dag in sy kantoor, só angstig is sy. Toe begin hy luister. Toe't ons 'n breinscan geneem, wat 'n redelike oefening was om haar in daai masjien in te kry en hy't toe gesê nee daai's reg, daar's nie 'n probleem nie. En van die oomblik dat ons die medisyne gestop het, dink ek dis twee weke toe gaan ons *nét so (wys met die hand boontoe)*. Met daai posisie het ons nog so drie maande aangegaan en ons is daardeur, maar een permanente ding wat wel verander het was haar slaappatroon. Hulle skryf dit toe aan die een pil wat sy gebruik, maar sy slaap vandag nog nie naastenby soos voorheen nie. Sy's nou weer terug na wie sy is. Maar **vir my was dit 'n baie baie moeilike tyd gewees. Dit was vir ons kinders 'n moeilike tyd gewees, want, jy weet, hulle ma wat saggeaard en liefderik en 'n Christen is, is heeltemal iemand totaal anderster. Ek het nog nooit in my lewe so iets gesien nie. Dis angswekkend gewees.**

4. KARAKTERVERANDERING

In die bespreking van “Angs en Depressie” is aandag gegee aan die organiese gemoedsversteuring as gevolg van medikasie. Die diagnose en ervaring van kanker en die behandeling, kan dramatiese veranderings teweegbring. Gedrag en gewoontes wat oor jare gevestig is, word totaal omgekeer (Wilson & Morse 1991:8; Barraclough 2000:28; Shone 1995:115). In Karen se geval was dit natuurlik veroorsaak deur botsende medikasie.

Dit is stresvol vir ‘n man om sy vrou deur ‘n moeilike tyd te sien gaan terwyl hy magteloos voel om dit te beïnvloed (Hilton et al. 2000:453). Shone (1995:115) beskryf die intensiteit van die stres wat in die familie deur hierdie toestand ontstaan:

Everybody’s energy is directed towards the cancer. Sometimes the stress of the change can be so strong that family members ‘take flight’; they are unable to face the upheaval of it all, and focus their attention outside the family. Yet however people react, there is no escaping the fact that change is unavoidable – and change often means stress... Stress can also arise from feeling helpless and out of control – feeling that the management of your life is completely in the hands of the professionals, and that the course of the illness is itself uncertain.

Johan: So, as ek nou dink aan die onderwerp waaroor ek wil skryf: "Die groei van hoop," het ons eintlik met 'n verhaal van wanhoop te doen hierso, wat oor 'n lang tydperk geloop het.

Kobus: Ja. Kyk, dis reg, want dit het eintlik regtig so gegaan, hier by Augustus, wat 'n goeie vyftien maande ná diagnose die eerste keer en die eerste operasie gewees het. Ek moet jou sê ek vang my self nog steeds dat ek haar fyn dophou, somer nou nog, want sy moet nog 'n paar pille drink, soos jy self weet en tot die dag wat daai kankerpil uit haar sisteem uit is, is ek maar nog altyd half bedag daar op, want dit was vir my baie traumaties gewees. En ek het siekte en dood en goed ervaar aan my lyf, jy weet, ek het gevoel wat dit aan jou doen. Ek het nog nooit so iets gevoel nie, want ek was bekommerd dat as ons haar uiteindelik weer uit die ding uit het, dat sy

iemand anders gaan wees. Ek kan dit nie erg genoeg maak nie, want dis die stukkie wat sy die minste van weet. Sy't gedink ons het na dr. L toe gegaan, ek het haar in die kar gelaai en ons het soontoe gery, maar daar het nie so iets bestaan nie. Om haar in die kar te kry, was twintig minute. Om haar daar uit te kry ... Ons het om daai ou se blok gery, vier, vyf, ses keer, tot ek haar daar uitgekry het en in sy kamers gekry het.

Johan: Dat sy dan ook angs beleef ...

Kobus: Absoluut. Totale angs. Alles het haar angs gegee, ek bedoel, enige ding, as sy uit die kar uit is, het sy angs dááror, as sy binne die kar is, het sy angs. Hy wou graag met haar alleen gesels. Ons het 'n uur afspraak gehad, ek moes vyf-en-veertig minute insit, totdat dit gelyk het of hy nou met haar kan praat. Dit was baie onsuksesvol. Gelukkig het ek toe nou besef wat gebeur het, is dat sy in haar denke, in haar redenasies, in al's, haar behoeftes, het sy absoluut afgekomp na hierdie vlak toe (*beduie met sy hande*). Al wat vir haar belangrik was, as sy tee maak, is daar genoeg melk in die koppie, ja of nee - dis al. En dit was 'n groot "issue" gewees - is daar genoeg melk, of is daar nie genoeg melk nie? Jy weet, dan gaan ons maar in daai fase in.

So, die een wonderlike ervaring wat ek gehad het ná die tyd en ek sê dit ten koste van myself, is, die liewe Vader het net vir my geduld gegee wat ek in my lewe nog nooit gehad het nie. Kyk, as jy oor my naam iets moet skryf, is dit ongeduld, ongeduld, ongeduld. Ek het nul geduld. In daai tyd het die liewe Vader dit net vir my gegee - ek het al die geduld in my lewe gehad. Veral toe ek besef, jy weet, maar, hier's iemand anders, nou, dit sal my nie help om met haar logies te wees nie, dit sal nie help om ongeduldig te wees nie, dit was vir my baie lekker om daai ervaring te deel. **Maar die deel waar ek die meeste van myself moes gee, is die deel wat sy die minste besef het dat ek gee. Die eerste deel was, daar was honderd ander wat gehelp het en gegee het, en op die hande gedra het. Ek kon aangaan en met baie min van myself haar daardeur kry. Hier moes ek alles van myself gee en dis nou nie so maklik vir party van ons nie.**

5. OM JOUSELF TE GEE

Tydens die behandeling neem mans dikwels baie verantwoordelikhede by die vrou oor (Barraclough 2000:126). Hilton et al. (2000:451) sê:

Initially, men were often “totally consumed” by the cancer situation, and attention was directed to the cancer, its treatment, and keeping things going at home: “You drop everything and do something about it.” They adapted their patterns to make sure family life kept going and often automatically put their needs as secondary to their wives’ needs.

In Kobus se geval moes hy alle verantwoordelikhede oorneem as gevolg van Karen se ernstige gemoedsversteuring.

Kobus: Maar dis wat ek moes doen, ek moes myself absoluut gee, want ek kon aan niks anders dink as om haar net dop te hou die hele tyd en te kyk en te keer en elke pil moes ek neerskryf, elke tien minute wat die effek is om aan die ou terug te rapporteer en ek het daai goed later omtrent self nodig gehad om dit alles onder beheer te hou om te weet wat die effek is. Maar dit was 'n draad weg van 'n hengse afgrond. Maar daai stukkie, moet ek jou sê, het niemand ons van vertel nie. Maar die onkoloog sê daar gebeur af en toe so iets, maar waarskynlik het hulle nog nooit so 'n erg geval gehad nie, want ek kon sien aan die ou se reaksie dat hierdie is nuut ... Dr. C het vir my gesê toe hy terugkom (toe gaan sien ek en Karen hom, toe Karen nou deur die ergste is), sy woorde was: "Karen, maar jy het baie sports gemaak. Dr. W skryf gewoonlik een of twee sinne op 'n lêer, as hy pasiënte namens my sien, maar hier het hy die hele blaai volgeskryf." Toe sê ek vir hom: "Dr. C, jy moet 'n nota iewers maak, want dis 'n nuwe hoek op hierdie behandeling wat julle ouens net na moet kyk. Daar is sulke gevalle wat plaasvind." Maar ek moet sê **die sondebok wat álles veroorsaak het, is 'n chemiese wanbalans en dis veroorsaak deur die kombinasie van die slaappil en die Vista saam. Dáár het die ding skeefgeloop. Die slaappil was die duiwel gewees. Hy was die duiwel. Hulle twee was in botsing met mekaar gewees en dít het hierdie ding veroorsaak.** Die slaappil het almal maar redelik maklik gegee en gesê, man, ons bekommer ons later oor daai goed, ons kry eers die hoofprobleem uit die pad

uit, tot ons 'n keuse moes uitoefen om te sê ons moet eers hiêrdie probleem uitsorteer. Die kanker moet nou maar net sy gang gaan, ons sal weer later daaraan aandag gee. Ons moes vir 'n paar maande daai pille los en Dr. C het ingestem en gesê geen probleem nie, ons los dit onmiddellik.

(Ek vertel van my oudste seun se ervaring met medikasie en angs-aanvalle).

Daar het twee goed gebeur. Die sielkundige was nie 'n vreeslike sukses nie, in die eerste fase en Karen was totaal nie geïnteresserd om met haar te praat nie, tewens, dit was nie vir haar moontlik nie. Die vrou het iets gesê wat in my kop vasgehaak het. Sy het in haar verduideliking van hierdie obsessiewe redenasies soort van dialoog wat sy gevoer het, gesê dat sy, kom ons sê maar, van die hoogste vlak af nou redeneer op 'n baie laer vlak. Dit het my met my omgang met Karen baie gehelp. Ek het probeer om logies met haar te redeneer en snaaks, toe ek dit nou insien, toe's ek skielik geduldig, want ek besef toe ek mors net my tyd, ek moet nou maar net ter wille van haar deur al hierdie goed gaan, want dit was ure en ure oor dieselfde nonsens, dit het net eenvoudig aangegaan en elke keer het dit erger en erger geword. Maar, dáár was 'n inset, ek moes by dáái vrou uitkom om vir my ... want die psigiater werk anderster. Hy ontleed die ding, hy vertel my in hoë taal wat sy makeer en hy gee vir jou pille, medisyne en ons monitor al die tyd die medisyne.

Maar dié vrou het my gehelp om een of twee goed net in te sien, so, as Karen in hierdie obsessiewe redenasies ingegaan het (kyk, dis totaal teen alles wat ek is, jy weet, ek kan nie sulke gesprekke voer nie), was dit vir my maklik, dit was vir my wonderlik gewees. Ek was nie daardie tyd moeg nie, ek het gevoel dit is natuurlik gewees, alhoewel dit vir my 'n baie moeiliker tyd was as die siekte. Dit was vir my: jy kon aktief iets doen daaraan, jy kon die beste ou gaan kry, jy kon saamgaan na die afsprake en jy kon met elke toetsing sien dit lyk beter en dit werk en so gaan jy aan. Dit was vir my amper maklik. Jy rasionaliseer daarvoor, maak 'n paar planne en jy werk daaraan en die ou sê vir jou die "odds" het verbeter, en daar gaat ons. Miskien oorvereenvoudig, maar ... Die ander ding is vir my 'n gat, soos hierdie draaikolke wat jy sien. So die depressie was daar gewees, dit was onderliggend en alles, maar die angs was, soos jy nou presies weet ... en dit het vir drie maande aangegaan. Dit het nét so gegaan. Nou nog in die oggend, as ek wakker word en Karen lê nie in die bed langs my nie, jy weet, dan skrik ek

onmiddellik, want sy slaap nie lekker nie, want die pille gee hierdie hitte uitslae en sy wil my nou nie pla nie, dan staan sy nou maar op. Onmiddellik is ek terug daar, dan wonder ek: wat gaan nou aan? Só 'n effek het dit op my gehad.

Maar nou dat die tweede fase verby is, nou is dit, ek dink, met baie genade, vir Karen baie verrykend en dit is vir my goed om dit te sien. Wat vir my fantasties is, ek het dit eers beseft nou-die-dag, haar aanpassing hiérna toe (*verwysend na 'n nuwe omgewing*) was baie makliker vir haar as vir my. Ek het maar al die jare gedink dis maar vanweë die soort van werk wat ek doen, maar ek kon agterkom sy pas baie makliker aan, sy't klaar ookal meer vriende gemaak, sy't gouer ingeskakel by alles as wat ek in my lewe dit doen. Omdat ek heeldag met mense deurmekaar is, is dit vir my lekker om in my huis te kom sit as ek nou in die aand by die huis kom. Sy het en dit is vir my die teken sy het ongelooflik heel anderkant uitgekom, sy's emosioneel reg, sy was intussen een of tweekeer oorsee saam met haar dogters en saam met 'n groep vrouens, op haar eie. Die trek was vir haar wonderlik, sy't ingeskakel, sy het haar ou vriende aan die anderkant behou, so sy's eintlik, uit my hoek uit, jy weet, na die volgende vlak toe ontwikkel.

Johan: Dit is vir my wonderlik hoe 'n verhaal van absolute wanhoop, omgesit is in 'n verhaal van hoop (*Kobus beaam*). Maar in die proses het julle ook 'n ervaring rondom gebed gehad. Kan jy vir ons iets daarvan vertel?

Kobus: Ja, kyk, ek dink die interessante fase was ... Karen is geestelik waarskynlik sterker as ek, jy weet, in haar godsdiens. Nie dat ek nie ... ek sê maar net ek dink dat sy oor jare meer verdiep in baie opsigte as wat ek is. Ek hoop maar altyd, streef dit agterna. Maar in daai tyd moes ek daai rol heeltemal oorneem, en ek het baiekeer gewonder: "Is ek nou besig om met die liewe Vader te praat, of is ek besig om hár te probeer gerusstel?" Ek is nie eintlik besig om met Hom te praat nie, maar dit sal goed wees as Hy hoor wat ek sê. Maar ek praat hardop dat sy net bietjie kontak daarbo kan kry. Dit is die ongelooflikste snaakste ervaring wat ek in my lewe gehad het.

Johan: Dat jy eintlik die skakel is ...

Kobus: Ja, jy weet, ek bid, dis miskien nou lasterlik wat ek sê, maar dit sal goed wees as die liewe Vader hoor wat ek sê, maar sy moet definitief hoor wat ek sê. Ek het nie met ander woorde maar net stil eenkant ... dit was 'n ander oefening gewees, dit was 'n werklike help en kreet en ondersteun asseblief. Die rol wat ek gespeel het, het ek voor my heilige siel geweet ek móét dit doen, maar daar was géén reaksie by haar daarvoor nie. Ek het probeer om vir haar te sê "luister hier, maar onthou ..." kry haar net terug in daai momentum in, van jy weet, wie sy in werklikheid is. En dit was vir haar mooi dat ek dit doen, maar dis al.

Johan: Sou ons dit kon beskrywe as dat jy heeltyd besig was om vir haar hoop te skep?

Kobus: Ek dink so. Ek dink absoluut so.

Johan: Iets om aan te kan vashou.

Kobus: Korrek. Dis reg. Ek dink dis 'n baie goeie beskrywing, want dis in werklikheid wat gebeur het en ek ... noudat ek met jou praat is dit vir my nog meer kristalhelder. Daar was gebede wat ek gedoen het, by haar, hardop, waarvan die hóófdoel was om vir háár hoop te gee. Die regte gebed, jy weet, het ek op 'n ander plek gedoen.

Johan: Ja, en so het die liewe Vader jou ook gebruik om daai vonk van hoop weer vir haar terug te gee.

Kobus: Verseker ja, want die oomblik, binne 'n sekond, toe die medisyne verander en ons haar van vooraf opbou en sy so half uit hierdie ding uitloer, is dít die éérste ding wat reggekome het, dis die eerste ding wat totaal teruggekome het na haar toe. Dit was nogal vir my wonderlik gewees. Dit was 'n baie interessante ervaring. Ek dink jou beskrywing is die regte ene.

Johan: So, as ek na jou luister, dan kry die driemanskap, of die drieling, hoe sal mens hulle noem, van geloof, hoop, liefde, nuwe perspektief ook binne julle verhaal.

Kobus: Ja, sonder twyfel. Die hoop veral ek, was ... die hoop was relatief in die eerste fase. Miskien bluf ek myself, dis nie so groot nie, oorwegend. **Maar die hoop in die tweede fase was álles, álles.** Maar toe het ... liefde het sy nie aangevoel nie, verstaan, geloof was baie moeilik om met haar daarvoor te praat, maar elke halwe sekonde van 'n oomblik, omdat sy op hiérdie vlak geopereer het (*handgebaar*), kon jy nie op daai vlak met haar eers praat nie. **Maar net die hoop dat dit sal beter gaan, was oorheersend.**

6. 'N BUFFER VAN HOOP

Om Kobus se hantering van hierdie uiters moeilike en traumatiese fase te beskryf, wil ek graag die begrip “buffering” of “protective buffering” gebruik wat in die literatuur voorkom (Wilson & Morse 1991:4; O’Mahoney & Carroll 1997:408; Hilton et al. 2000:453) – ‘n beskermende buffer om vir Karen weer hoop te gee. Wilson & Morse (1991:4) beskryf die proses van “buffering”:

“Buffering” was a process by which husbands filtered and reduced the stresses of day-to-day living to protect their wives. It required a delicate balance of patience, persistence, understanding, and compassion within a caring relationship. Husbands constantly evaluated the effectiveness of their buffering strategies, revising and/or developing new ones. The buffering process involved two active components: constant vigilance and cognitive action. Constant vigilance consisted of watching his wife’s response to chemotherapy and her interactions with others. Cognitive action involved the interpretation of his perceptions, judging whether his wife was in a harmful situation, and then planning an action designed to buffer.

Buffering was manifested in the form of behavioral strategies designed to reduce or eliminate a potential threat to the wife’s well-being, to alter her perception of the threat, or to enhance her coping abilities. Buffering strategies were designed to “soften the blow,” “resist

disruption,” and “preserve self.”

Johan: Wat het vir jǒú alles hoop gegee?

Kobus: Die eerste fase, moet ek sê, was amper die maklikste. Dis amper, omdat ek so rasioneel oor goed sou werk, jy weet, jy gaan deur 'n vinnige duik en die somme is reg en die behandeling is op standaard, dit wat die ou sê, lewer hy af, dit gee my vastigheid. Die tweede fase was vir my baie moeiliker gewees. Wat dáár vir my hoop gegee het, is dat, ek kon net nie dink dat iemand soos sy, deur die eerste fase kan kom en dan gaan vasval in die tweede fase nie. Ek het net vir myself gesê dit kan nie waar wees nie en daar't ek weer gevoel dat die ou wat die behandeling gedoen het, dr, L, was ook 'n skakel in 'n Hand, 'n groter Hand wat hier gehelp het. So, dis 'n kombinasie van al daai goed. Ek het die hoop baie meer nodig gehad in die tweede fase as in die eerste fase. Ek het snaakse ervarings gehad. Ons het gesien wat kan gebeur daar, maar daar was ek meer ingestel op "sy's siek, as sy dit oorleef, dan sal dit fantasties wees, maar as sy dit nie oorleef nie, dan, jy weet, dan's dit nou ook reg." Die tweede fase, ek kon nie bepaal as sy daardeur kom, en sy's nie meer haarself nie, hoe gaan ek dán voel? Dis dáái tipe van gevoel wat ek gehad het. Ek hoop dit maak sin.

Johan: Ja, die vraag van: Wat van ons toekoms, hoe gaan die toekoms saam wees, hoe gaan die toekoms verander, die toekomsverhaal, hoe gaan hy verander en hoe gaan ons dit hanteer?

Kobus: Dis 'n baie groter probleem daai. Die eerste fase was baie meer fisies en dis vir my geen probleem nie, ek was baie gemaklik daarvoor gewees. Ek dink dit was vir Karen 'n baie groter skok, dat sy dit gekry het. Vir my was dit ook 'n skok, maar dis verby en ons het aangegaan. Ek het heeltyd gevoel ons is in goeie hande, die diagnose was in 'n vroeë stadium, al daai goed was plusse gewees. Ons het onmiddellik opgetree, die behandeling was reg, volledig alles gedoen wat sy moes doen. Ons het niks uitgelos nie, alles op die teksboek reg gedoen. Die tweede fase is daar nie 'n boek oor nie. En as ons nou kláár is met alles en sy kry 'n permanente knou oor wie sy is... Jy weet Karen is 'n baie besondere mens, daar is nie baie van haar soort nie. Nie omdat dit my vrou is nie, maar sy is regtig, soos jy haar nou ervaar, vir twee-en-dertig jaar. Hier was 'n drie maande periode wat sy regtig iemand was wat ek mee sou gesukkel het. Sy was baie meer soos

ék gewees (*ons lag lekker oor dié opmerking*). Dit was 'n absolute ongelooflike tyd gewees. Ons lag nou nog baie daarvoor, want dis so onwerklik.

Johan: Noudat jy praat van lag - humor in dáárdie tyd, hoe het humor in daardie tyd 'n rol gespeel?

Kobus: Kyk, humor was buite Karen om, want dit was nag, maar buitekant haar om, oor die goed wat sy aangevang het en hoekom sy dit gedoen het, was bitter snaaks gewees. Die vriende van ons wat baie na aan ons was en Gerhard veral, ons het ons absoluut gebreek partykeer oor die situasies wat plaasgevind het. Ek gaan nooit in my lewe winkels toe nie, maar nou het ek gaan kos koop en sy wil nou saamgaan, want ek sal nou niks kry nie. Dis nou 'n groot fout gewees. Nou stap ons daar in die Kolonade, die winkelsentrum, Woolworths toe. Toe ons daar in die gebou instap besef ek hier is moeilikheid, want as sy iemand raakloop wat sy ken, gaan 'n totaal en al paniek ontstaan. En dis presies toe wat gebeur. Dis hier tienuur die oggend, daar's nie baie mense nie. Nou's ons daar tussen die rakke rond en haal uit, maar sy's nie lekker nie. Dit raak vir haar te veel. Maar in elk geval, toe ons in die tou staan om te betaal, kom 'n vriendin van haar wat nou nie weet van hierdie fase in haar lewe nie, sy wil met Karen praat, en Karen kruip agter my weg, sy't haar rooi trui oor haar kop.

Nou moet jy weet, nou staan ons in die winkel in 'n tou, ek het die mandjie, sy staan hier langs my en die vrou wil met my praat en Karen kruip agter my weg en ek en dié vrou ken mekaar eintlik nie baie goed nie, dis 'n vriendin van Karen. Nou besef ek ek moet met haar praat, nou praat sy hier verby my met Karen, want dié staan hier agter my en die vrou wonder wat gaan nou hier aan? (*Lekker lag*). So, dit was baie baie interessant gewees, maar arme Gerhard, Johannes wat in die tuin gewerk het, Karen het toe nou duidelik vir ons laat verstaan Johannes is skelm, hy gaan nou geld steel en so aan. Maar toe sê Karen vir my (die kosgeld was daar in die huis gewees, maar ek het toe sommer uit my sak uit gekoop) die kosgeld word nie minder nie, sy kan dit nie verstaan nie, want ons eet en ons koop kos en al's, maar die geld word nie minder nie. Terselfdertyd sê sy vir my ek moet dophou dat Gerhard nie haar geld vaslê nie, want sy weet hy's nou kort aan geld. En ek probeer toe nou met haar redeneer en vir haar te sê maar dis mos nou nie moontlik dat die twee goed altwee kan reg wees nie. Hoe kan jy die een oomblik sê die geld

word nie minder nie, maar Gerhard is besig om die geld vas te lê. Dit was baie snaaks. Toe het ons eers later besef maar dis presies wat sy sal kan doen - sy sal deur daai ding kan redeneer, van voor na agter.

Johan: En agterdog was dalk een van die simptome van die medikasie.

Kobus: Ja, ja. Dit was nie 'n lekker tyd gewees nie, maar dit was 'n baie baie belangrike ervaring wat ek gehad het. Ek het skielik, iets wat ek nooit in my lewe gehad het nie, simpatie gehad vir mense wat baie naby aan hierdie donkerte lewe, wat nie eers vanweë 'n chemiese wanbalans dit opgetel nie, maar wat so ís, wat dit in hulle gene het. Ek kan my net nie vereenselwig met so 'n probleem nie, ek sukkel om dit te verstaan. Jy weet, dis: "Kan jy jouself nie net regruk nie, wat gaan met jou aan?" soort van benadering. Ek het my hele houding daaroor verander.

Johan: So, daar het 'n stuk groei in jouself ook gekom in die proses.

Kobus: O ja, ek moet sê die groei was vir my tienmaal beter, meer spesifiek in die tweede fase as in die eerste fase. Die eerste fase, ek wil dit nou nie afspeel nie, ek sê maar net, omdat ek al 'n vorige ervaring gehad het, was ek baie meer georganiseerd in daai fase, dit was ook vir my wonderlik om dit deur te gaan, maar dit het nie so 'n groot effek op my gehad nie. Die ander fase het my hele lewe oorheers. Ek het al die krisisse net gaan doodslaan en vure doodslaan, tot ek vir die ouens by die werk gesê het: "Gaan net aan, hier's my telefoon, bel my, ek sal kyk waar ek julle kan help, gaan net aan, maak of ek siek is. Ek kan nie konsentreer op enigiets anders nie, ek moet al my aandag hier gee." En net om te besef, presies wat jy sê, hoe fyn daai draadje is en hoe ander mense so kan raak onder jou oë, wat saam met jou werk en jy het geen simpatie vir hulle nie - dis 'n baie groot fase by my.

Johan: Ja, dis interessant dat die fase wat vir jou persoonlik die slegste fase was, die meeste groei gebring het.

Kobus: Sonder twyfel.

Johan: Dis soos 'n Hollandse dominee eendag geskryf het, dat God kan met 'n krom stok 'n reguit hou slaan.

Kobus: Ja, ek dink dis 'n goeie vergelyking en dit beleef 'n ou. En ek kon nie die buck vir iemand anders aangee nie. Die ander fase was, ek het gevoel soos in my werk, ek bestuur die proses, in aanhalingstekens. Ek bestuur selfs, jy weet, die liewe Vader se inset ook. Dis georganiseer. As ek net sorg dat sy betyds is en ons gaan deur al die oefeninge, jy weet, daai soort van taal, dis geprogrammeerd, dis 'n projek, amper. Die ander is ongestruktureer, wat klaar 'n groot aanpassing is, jy kan nie pyltrek wat vandag so is gaan môre weer so wees nie, jy kan nie pyltrek dat 'n halfuur gelede gaan weer so wees nie. En hier's iemand wat ek ken, ek weet hoe sy is, ek dink ek verstaan haar baie goed. Sy wou niks van Godsdienste weet nie. Sy verstaan dit nie. Sy't geen behoefte daaraan nie. Nou vat net dít. Dis die ding wat my die grootste skok gegee het om te beseef maar hier moet 'n drastiese fout wees, en al die emosies wat daar rondom gegaan het, was ... ek is nou nog nervous as ek daaraan dink, want omdat die afval so naby is ... die ou het vir my gesê mense raak in so 'n ding, as jy by 'n sekere punt verbykom, al wat dan oorbly is hierdie skokbehandeling. Hy sê hy doen dit self nie, maar hy sê net vir my as my dokter moet hy aanbeveel dat dit moet ek nou oorweeg. Hy gaan dit nie doen nie, maar ek moet dit sterk oorweeg. Dit laat jou net beseef, jy weet, hoe maklik kan so iets gebeur.

Die ander ding wat ek 'n sterk gevoel oor gekry het, 'n ou soek 'n oorkoepelende, amper sal ek sê, 'n internis, 'n mediese adviseur wat na alles kyk, want hier's te veel ouens wat net konsentreer op een stukkie van die helingsproses. Ek sê dit met die grootste liefde. Ek's nie besig om dit af te kraak nie, maar ek het half op 'n stadium gevoel ek moet nou al die ouens bymekaarkry ...

Johan: Jy het 'n prosesbestuurder nodig ...

Kobus: Ja, presies. Dit was vir my baie verkeerd.

Johan: Dit maak sin en miskien kan 'n mens uit hierdie verhaal uit iets deurgee na die medici ook.

Kobus: Ja, dis reg, ja. Dit begìn vir my verkeerd.

Johan: *Ek wil met jou saamstem uit ons eie ervaring. As ek terugkyk, sou ek ook baie graag heel eerste met die onkoloog wou gesels.*

HOOFSTUK 3¹

KAREN SE VERHAAL (2), DIE KINDERS EN FAMILIE AGTERGROND VERHALE

1. KAREN SE VERHAAL (2)

Johan: Karen, baie dankie dat ons weer kan saam gesels oor jou ervaring. Dan wil ek sommer met die eerste vraag wegval. Die uitslag van die mammogram het onmiddellik twee verhale ter sprake gebring: 'n kankerverhaal en 'n borsverhaal. As ek die eerste vraag daar kan vra, watter effek het die kankerdiagnose op jou gehad?

Karen: Omdat ek al twee skoonsusters deur kanker verloor het, was dit aanvanklik skokkend. Ek het egter nie myself toegelaat om lank by die diagnose te vertoef nie. Nadat ek my geheel-en-al aan die Here oorgegee het, het ek oorgegaan tot aksie. Daardie selfde dag al, was my eerste besoek aan die chirurg.

Johan: En wat het die verlies van jou bors aan jou as vrou gedoen?

Karen: Natuurlik was dit nie vir my 'n lekker gevoel nie - die wete dat ek minus my regterbors is. Tog dink ek dat die feit dat die eerste fase van die rekonstruksie tesame met die mastektomie gedoen is, baie vir my gehelp het. Ek het nie werklik 'n fisiese "leemte" beleef waar my bors veronderstel was om te wees nie. Daar was reeds alweer 'n "bors in wording."

Johan: So, dit het verseker 'n verskil gemaak.

Karen: Ek glo so.

Johan: Alhoewel Kobus sê dat die opvolg-operasie in die middel van die chemoproses baie sleg was vir jou.

¹ Alhoewel geen nuwe verhale uit hierdie hoofstuk ontwikkel het nie, word die gesprekke twv volledigheid geplaas.

Karen: Ja, weet jy, in dié sin, omdat, daar was net 'n spesifieke tyd geskeduleer daarvoor, dit kon net in daai week of tien dae (ek kan nie meer onthou nie), kon dit gebeur het, en dít was vir my moeilik, ek meen, ek moes my fisies só staal daarteen en ek moes reg wees daarvoor. Dit het 'n bietjie druk, dink ek, op my geplaas. Dit het ons later laat besef, sou ons die hele verhaal vooruit geken het, sou ons dalk nie daarop besluit het nie. Ek dink dit was maar by 'n gebrek aan kennis - ons het nie werklikwaar geweet hoe die prosedure gaan loop nie.

Johan: Dit laat my nogal dink aan waaroor ek en Kobus gesels het, oor die gedagte van, as ons dit kan noem, 'n prosesbestuurder, om ná die diagnose bv. éérs na die onkoloog toe te gaan en dat 'n mens 'n hele beplanning van die proses saam kan doen. Watter verskil, dink jy, sou só iets kon maak?

Karen: Ja, ek sou dit wou aanbeveel aan kankerpatiënte, dat hulle die hele prentjie eers in geheel kan kry en dan rustig daarvoor kan dink en dan hulle eie besluit neem.

Johan: En ek dink veral ook mense wat jong kinders het, dit klink my uit my gesprekke nou met ander gesinne, dat dit vir die kinders 'n baie traumatiese ervaring was, dat daar so skielik 'n operasie plaasvind met al die behandelings en hulle het geen idee wat wag nie. En dat daar miskien eers met die gesin in geheel eers 'n pad geloop word en berading gedoen word, dat die gesin geestelik voorbereid is vir dit wat wag.

Karen: Ek dink dit sou baie goed wees, definitief.

Johan: En hoe het jy gereken, gaan hierdie twee verhale jou en jou gesinslede raak?

Karen: Ek het nie vir 'n oomblik getwyfel aan my familie se bystand, begrip en ondersteuning nie. Ek het geweet dat dit ons net nóg nader aan mekaar kon bring.

Johan: En met die aanhoor van die diagnose is jy "vir kort rukkie tot stilstand geroep," en het jy met moeite jou emosies probeer beheer toe jy vir Kobus die boodskap op sy selfoon gelos het.

Wat was die eerste woorde van jou kankerverhaal in daardie oomblikke? Wat het jy vir jouself gesê?

Karen: Die presiese woorde kan ek nie onthou nie, maar ek het probeer om al die feite waaroor ek in daardie stadium beskik het, aan hom oor te dra, nl. dat die ginekoloog my oor die uitslag geskakel het en dat ek nog daardie middag by die chirurg sou uitkom. Ek kon en wou nie meer sê nie, want dan sou my emosies die oorhand neem.

Johan: En kan jy onthou wat jou woorde vir jouself was? Wat het jy vir jouself gesê op daai stadium?

Karen: Weet jy, ek dink jy's in so 'n toestand van skok, dat jy eintlik nie woorde vir jouself het nie, maar wat ek wel weet, is dat ek my totaal en al in die Here se hande gelaat het en geweet het Hy sal my vat.

Johan: So, dit was 'n geloofspad gewees om te loop.

Karen: Absoluut, absoluut.

Johan: Watter betekenis het dit vir jou gehad om onmiddellik ná die mastektomie met die rekonstruksie te kon begin?

Karen: Ek het myself as 'n bevoorregte geag, want dit is nie in alle gevalle moontlik nie, dat dit wel so gedoen kan word nie. Soos wat ek vroeër gesê het, het dit nie ooit vir my gevoel asof ek heeltemal borsloos is nie - miskien het ek my doelbewus só daarop toegespits.

Johan: Watter effek het die emosieloosheid waarmee die plastiese chirurg die uitslag aan jou bekend gemaak het, op jou gehad?

Karen: Dit het my lam geslaan! Ek kon nie glo dat, wat eintlik 'n versigtig hanteerbare boodskap moes wees, so klinies oorgedra kon word nie. Ek het maar myself getroos met die

gedagte dat die dokter seker eintlik Engelssprekend is en dat dit vir hom moeilik was om dit aan my oor te dra!

Johan: *(Ons lag lekker saam).* Ons vergewe die dokter.

Karen: *(Laggend)* Ek het hom ook al lankal vergewe.

Johan: Dink nou net as ek dieselfde boodskap in Engels moet gaan oordra!

Karen: Ja, dan sou dit 'n verskil gewees het.

Johan: En hoe het jy die teenwoordigheid van die vriendin wat in die kamer langs joune opgeneem is, beleef?

Karen: Ek het haar teenwoordigheid hoegenaamd nie as "toeval" beleef nie. Ek glo dat dit so moes wees. Sy is altyd 'n opgewekte, vrolike en positiewe mens - en al was sy self siek, het haar teenwoordigheid my baie goed gedoen!

Johan: So, haar vrolikheid was ook vir jou 'n ondersteuning gewees.

Karen: Absoluut, absoluut ja.

Johan: Jy het die Here se nabyheid en gevoelens van sterkte en kalmte beleef. Hoe het dit, saam met die plakaat "Do not be afraid of tomorrow, God is already there," die manier beïnvloed waarop jy na die toekoms gekyk het?

Karen: Dit het die toekomsvooruitsigte vir my maklik gemaak! Ek het my 100% in Sy hande gelaat.

Johan: *Dis vir my interessant, toe jy nou laas vertel van hierdie plakaat, dink ek na die tyd daaraan, daai selfde plakaat was ook in die hospitaal waar Jacomien geopereer is. Daar is so 'n*

glaskas in die portaal net waar mens by die gang afstap in daai saal waar Jacomien gelê het en daai selfde plakaat was daar en het ook op daai stadium op my 'n geweldige indruk gemaak. Moenie oor môre bekommerd wees nie, die Here is dâar. (Karen beaam).

'n Baie interessante opmerking wat jy gemaak het, is oor al die groene in die natuur, die teken van lewe, het vir jou nuwe hoop gegee. Op watter ánder maniere het jy dalk nóg hoop in die natuur gevind?

Karen: Ek is baie lief vir die natuur, daarom was dit maklik om ook my hoop in die natuur te kry. As die Here na die kleinste miertjie en na die mossies omsien, hoeveel te meer sal Hy nie vir my ook sorg nie?!

Johan: Noudat jy 'n teksvers uit die Bybel uit aanhaal, is daar spesifieke Skrifgedeeltes wat in daardie tyd vir jou spesiale betekenis gehad het?

Karen: Ja, weet jy, nou kom ek by 'n hartseer saak. Kan jy glo, daar's by ons ingebreek, eintlik later, heelwat later en saam met al die goed wat hulle geneem het, dit is nou radio, messe, horlosies, sulke goed, het hulle ook my Bybel geneem. Kan jy glo?

Johan: Dis 'n skade ...

Karen: Ja, dis 'n baie groot skade. Weet jy, ek het vir 'n lang tyd nie vir my 'n nuwe Bybel gekry nie, want daai een was vir my te kosbaar en in hom het ek soveel aantekeninge gemaak. En mense wat na my toe gekom het en vir my bemoedig het uit die Woord, het ek daarby aangeteken. So, dit was vir my baie jammer dat hulle juis dít ook moes vat. Ek hoop maar en ek vertrou maar, wie dit ookal gedoen het, dat dit vir hom tot waarde kan wees.

Johan: Miskien sien hy daai versies wat jy onderstreep het.

Karen: Ja, mens sal nooit weet nie.

Johan: As ek nou dink aan die baie beeldspraak in die Bybel en beelde wat oor God gebruik word, was daar enige beelde gewees wat vir jou spesiale betekenis gehad het? Ek dink nou aan 'n voorbeeld soos "die hand van God," of die beeld van die arend wat vir baie mense spesiale betekenis het. Was daar sulke tipe beeldspraak gewees waaraan jy vasgehou het en wat vir jou besondere betekenis gehad het?

Karen: Weet jy, ek het eintlik maar, ek kan onthou dat ek baie vasgehou het aan Jesaja 43, daar: "Moenie bang wees nie, vertrou op God," wat nou nie eintlik beeldspraak is nie, maar ...

Johan: Ja, maar dis daardie gedeelte "as jy deur die water moet gaan, is Ek by jou."

Karen: Ja, dis reg. Ja, dít was vir my regtig tot groot troos gewees, ek het absoluut daaraan vasgehou.

Johan: Ja, dis eintlik 'n wonderlike stuk beeldspraak, nè, die water en die vuur ...

Karen: Dis reg.

Johan: As jy deur die water moet gaan, is Ek by jou. So, nêrens belowe Hy dat ons nié deur die water sal gaan nie, maar hier waar ek deur die water gaan, hier is Hy by my.

Karen: Ja, en dít het tot gevolg gehad dat (ek dink ek het dit al vir jou gesê) dat ek nooit regtig vir die Here gevra het Hy moet my asseblief gesond maak nie, maar dat Hy altyd by my sal wees. Daar in die Woord het Hy die belofte aan my gegee, Hy sál by my wees. So, ek het geweet, wat ookal gaan gebeur, dit gaan nie vir my te erg wees nie, want Hy gaan die hele tyd by my bly.

Johan: Ja, dit bring my by daardie heel laaste vraag wat ek vir jou gegee het: Jy het hoop gevind **in die vertrou dat die Here steeds by jou sal bly, of jy gesond word of nie.** Vir my is dít die kern van die Christelike hoop! Vertel asb. meer van hierdie ervaring.

Karen: Hier sal ek graag my skoonsus wat oorlede is, se woorde wil aanhaal. Toe sy al baie siek was het sy gesê: "Ek is nie bang vir die onbekende nie, want die Bekende gaan saam met my wees." **Die wete dat Hy by my sal bly in alle omstandighede, het vir my wonderlike hoop gegee en kalmte in my gemoed. Ek sou die pad nie alleen loop nie.**

Johan: Goed, kom ons gaan terug na "die groene in die natuur." Dit was vir my regtig 'n baie interessante opmerking gewees, dat spesifiek groen, die teken van lewe, vir jou nuwe hoop gegee het. Wat het "al die groene in die natuur" vir jou op daardie oomblik gesê?

Karen: Die "groene" het vir my "lewe" gesimboliseer. Dit het aan my die boodskap van hoop gebring. Soos wat die "groene" in die natuur versorg word en gehelp word om te groei - so kan dit ook in my lewe die geval wees. En interessant, ek is nie 'n groen mens nie, ek glo nie ek het 'n groen rok of iets nie, groen het nog nooit regtig 'n rol in my lewe gespeel nie, behalwe dááí dag in die hospitaal toe ek op die balkon uitstap en groen skielik vir my 'n nuwe betekenis gekry het.

Johan: En die groen en lewe ... aan mekaar gekoppel ...

(Hier gebeur 'n interessante ding: Ná die woord "lewe" antwoord Karen met "absoluut" en ons sê gelyktydig "aan mekaar gekoppel," waarna sy weer vervolg met "absoluut, ja, ja." - great minds think alike!).

En wat het die gevoel van "'n vreemde tyd het vir my voorgelê" aan Karen gedoen?

Karen: Dit was vir my soos 'n onbekendheid wat ek moes betree. Ek is 'n sistematiese mens en hou daarvan om geordend te leef. Ek het nie geweet wat op my wag nie, daarom het ek dit as "vreemd" beleef.

Johan: Watter effek het die onkoloog se rustigheid op jou gehad, in vergelyking met die plastiese chirurg se emosieloosheid?

Karen: Die onkoloog se rustigheid het ook vir my hoop gegee. Hy wat sóveel meer van kanker weet as ek, het met sy kalm, rustige, dog besliste woorde my gehelp om positief na my omstandigheid te kyk. Dit was nie vir my bloot 'n uitspraak dat ek kanker het nie - maar eerder 'n bevestiging dat daar hulp vir my is!

Johan: Goed, dankie Karen.

(Nadat die bandmasjien afgeskakel is en ons gesit en gesels het, het Karen oor twee van haar vriendinne begin praat. Ek het gevra of ek die bandmasjien weer kan aanskakel en dat sy dit weer vertel).

Karen: Ek het twee vriendinne, waarvan een nou weg is. Die vriendinnetjie wat gedurende Desember oorlede is, het net drie maande gewet dat sy kanker het en dit het toe nou net te vinnig gegaan. Die ander vriendin van my is 'n paar weke vóór my gediagnoseer met kanker, sy't behandeling gekry en gesond geword en op die oomblik het sy weer longkanker. So, wat ek wil sê, is dat, al is 'n mens se geloof hóé sterk, wanneer dit die dag jóú beurt is, wanneer dit my beurt is om na die onkoloog te gaan en die uitslag van die jongste bloedtoetse te gaan hoor, dan is daar maar altyd 'n gevoel van onsekerheid. Daarom is dit vir my heerlik om so vir afwisseling ook na 'n onkoloog se plek te gaan vir 'n ander rede, bv. om 'n rekening te gaan betaal.

Johan: Dan's dit nie so naby jou lyf nie.

Karen: Dan is dit nie so naby aan my lyf nie, dan gaan dit nie oor *my* geval nie, persoonlik nie, dit gaan oor iets anders.

Johan: Wanneer jy nou so 'n vriendin verloor, wat nou ook kanker gehad het, wat is jou belewing daarvan, jy wat nou self deur die proses van kanker is en hierso sterf 'n vriendin aan kanker, wat doen dit aan Karen?

Karen: Weet jy, jy moet my nou mooi verstaan as ek vir jou sê dit was 'n heerlike ervaring. Ek en Santjie het 'n hele klompie jare gelede saam bv. Israel besoek. Ons was groot vriendinne, ek en sy was saam in dieselfde Bybelstudiegroep in Wonderboom en hier hoor ek die tyding dat sy

kanker het. En ek het by die aanhoor daarvan my voorgeneem om die pad saam met haar te loop. Sy het van tyd tot tyd Wilgers toe gekom, en dan het ek probeer om altyd by haar uit te kom, en ek het haar letterlik voor my oë sien agteruitgaan. Ek het haar probeer bemoedig elke keer wanneer ek by haar gekom het, maar ek het ook vir haar gesê dis nie in óns hande nie. Ek het aan haar dít wat ek met myself beleef het, probeer oordra, van: "Weet net, jy is in veilige hande." Dis nie vir my en jou om te besluit "hierdie keer gaan die behandeling werk nie," want hulle het van die een na die ander na die ander gegaan, en haar woorde was altyd vir my: "Niks wil dan werk nie." Dan sê sy vir my: "Wat doen ek nou?" En dan is dit maar net op my mond gelê om vir haar te sê: "Nou gee jy jou net geheel-en-al oor aan die Here, vertrou Hom, dat Hy by jou sal bly." Ongelukkig kon ek nie in die heel laaste tyd by haar wees nie, want ons was nou weg met vakansie en haar man het ook vir my dáár geskakel en gesê Santjie is toe weg.

Johan: En dié dinge wat jy vir haar kón sê, komende van iemand wat sêlf deur die kankerproses is, het ook seker weer vir háár besondere betekenis gehad.

Karen: Ek hoop so. Ek het baie met haar man ook gepraat oor die foon en ek het altyd vir hom gesê hy moet tóg vir my sê as my besoeke aan Santjie dalk nie vir haar goed doen nie. Ek en sy het baiekeer saam gehuil oor haar toestand, jy weet, want ons was hartseer daaroor, ek oor my vriendin, sy oor haar familie, haar kinders. Huil doen nie altyd alle mense en alle omstandighede goed nie. So, ek het vir Nic gesê hy moet dit vir my eerlikwaar sê, en hy het telkemale vir my geantwoord: "Gaan asseblief na haar toe, dit doen haar baie goed."

Johan: Baie dankie.

2. DIE KINDERS SE VERHALE

2.1 ANNETTE SE VERHAAL (Per e-pos ontvang)

Dis maar 'n moeilike ding om te gaan oproep uit jou geheue - ek dink mens "blok" dit in 'n mate, maar hier is my weergawe.

Ek het pas van Londen af teruggekom - was vir so 8 maande op 'n "working holiday visa". Alles (veral die verlange na my mense) het skielik net te veel geraak, maar dit was steeds 'n moeilike besluit om te maak, aangesien ek nog 16 maande oorgehad het op my permit en wou dit nie "mors" nie. Die verlange het gewen en ek is huis toe.

Nie eers twee weke nadat ek teruggekom het nie, is my ma gediagnoseer met borskanker. Ek het skielik GEWEET hoekom ek so skielik die behoefte gevoel het om huis toe te gaan.

Aangesien my pa baie besig was by die werk bedags, my suster in haar finale jaar Arbeidsterapie was en my broer op daardie stadium ook in Londen was (hy het so paar maande na my oorgegaan), was ek die aangewese een om my ma van doktersafspraak na doktersafspraak te neem.

Aanvanklik is dit net een groot skok en sodra jy meer leer omtrent die siekte, veral die feit dat daar al voorheen biopsies geneem is, wat klaarblyklik skadeloos was (was inderdaad NIE skadeloos nie), kan mens nie help om ontsettend kwaad te word nie. Ek het gevoel dit kon voorkom word.

My ma is seker een van die sterkste, geduldigste, vredeliewendste mense op hierdie aarde. Sy het die hele storie baie kalm hanteer. Die enigste keer wat ek haar rêrig hartseer gesien het, was net na die mastektomie in die hospitaal. Dit was 'n baie emosionele oomblik vir almal.

My pa, wat weer een van die mees onafhanklike, selfversekerde mense is, was soos 'n lammetjie tydens die hele storie. Mens besef dan eers hoe "afhanklik" hy ook van haar is en hoe besonders hulle verhouding is.

Ek en my suster het Februarie verhuis Kaap toe, so my broer (wat intussen teruggekom het van Londen af) en pa sal die situasie na die operasie, baie beter kan verduidelik, aangesien hulle in die huis gebly het. Myns insiens het die hele storie eers na die operasie werklikwaar sy tol op my ma begin eis. Al daardie "sterk wees" en "nee, dit gaan goed", sonder om deur die seer te werk, het veroorsaak dat sy angsaanvalle gekry het.

Ek en my suster het slegs een keer huis toe kon gaan tydens daardie tydperk (vir 'n naweek) en ek haal my hoed vir my broer en my pa af, wat elke dag saam met " 'n ander mens" moes leef in daardie tyd.

My ma se hele persoonlikheid het verander tydens so 'n aanval. Dit was aaklig om haar so te sien. Gelukkig het die medikasie gehelp en is sy vandag weer haar ou self.

Ter afsluiting, kan ek net sê dat ek baie geleer het, nie net van die siekte en sy gevolge nie, maar ook van verhoudinge tussen my gesinslede.

Baie dankie vir die geleentheid om my ervaring met u te kon deel.

2.2 MARIANA SE VERHAAL (Per e-pos ontvang)

Ek was besig met my 4'e jaar (finale jaar) by Tukkies (het Arbeidsterapie geswot) toe Ma gediagnoseer is met borskanker. Dit was 'n geweldige skok vir die hele familie, veral aangesien kanker al 'n paar keer van tevore ons familie geraak het en ons dus nie heeltemal onbewus was van al die implikasies van so 'n diagnose nie. Bygesê, mens kan jouself steeds nie voorberei as dit jou moeder is wat siek is nie. Gelukkig het ons in 'n Christen-huis grootgeword waar ons geleer het om te bid in tye van nood, anders weet ek nie!

Wat ek onthou van die twee operasies (eers die mastektomie en toe die rekonstruksie) was dat alles baie gou gebeur het en vreeslik deurmekaar gevoel het - veral die tweede operasie. Ma was redelik skrikkerig vir narkose maar als het darem goed gegaan. Ek het maar probeer om haar gemoed te lig deur 'n groen plantjie hier, 'n sentimentele teddiebeertjie daar en nou-en-dan 'n ou grappietjie. Nie dat Ma enigsins negatief was nie, die woord bestaan nie in haar woordeskat nie.

Ons het saamgestaan as gesin, want nou het verdere chemoterapie en bestraling (later) voorgelê. (Ma het reeds met chemo begin voor die tweede operasie, want ek onthou hoe sy die teater ingestoot is ... met haar pruik op - altyd 'n "lady").

Op daardie stadium was ek besig met 7 weke prakties by Kalafong Hospitaal en toe daarna by Witbank (ook 7 weke). Gevolglik was ek nie baie betrokke by al die praktiese reëlins nie: rondry tussen hospitale, chemo, onkoloog, dokters-afsprake, bestraling; newe-effekte van die chemo; huishouding ...

Hiervoor het my pa, broer en grotendeels my liewe sus gesorg. Ek het maar gehelp waar ek kon en het gebid vir my liewe ma.

Alles moes seker so erg en sleg vir haar gewees het, maar sy het nie in 'n hoekie gaan sit en kla nie. O nee, sy het die pragtige, sprankelende Christen-mens gebly soos wat ons haar ken.

Desember was Ma se chemo klaar (jippee!!!) en ons het heerlik saam Kersfees gehou by die see ... dit was heerlik en ontspanne vir almal, veral vir Pa.

In Februarie 1999 trek ek en Annette toe na Port Elizabeth en Ma kom saam met die aftrekslag om "gordyne te kom maak" - sy dink altyd die oulikste verskonings uit om see toe te kom.

Nie lank daarna het Ma weer kom kuier. Sy het van die vliegtuig afgeklim in P.E. se wind, maar die pruikie het bly sit! Dinge het goed begin lyk: tot haar hare het stadigaan weer begin groei.

Einde Mei - begin Junie is Annette Pretoria toe vir 'n kuiertjie. Toe sy terugkom kon ek agterkom als is nie reg by die huis nie. Kort daarna het Pa lat weet dat Ma deesdae "nie haarself is nie", maar dat hy alles in sy vermoë doen om uit te vind wat aangaan (en hy het). Hierdie keer was die diagnose: Angsversteuring met meegaande depressie. Ek kon myself net nie sover kry om aan my ma te dink as iemand met akute angs, 'n uitsluitlik konkrete gedagtegang, obsessief-kompulsiewe gedrag, negatiewe gedagtes ... (die lysie kan aangaan).

My pa en broer het my ma so mooi opgepas en versorg tydens hierdie tyd! Hulle was wonderlik! My ouma het ook kom uithelp met die huishouding. Ek het 'n paar dae afgevat by die werk om te gaan help. Die persoon wat ek daar in die donker gang ontmoet het was nie die ma wat ek geken het nie. Ek moes my gesigsuitdrukking "straight" hou, sodat sy nie die skok in my oë kon sien

nie. Pa het gelukkig nie ophou soek totdat hy die beste psigiater gekry het nie. Hy en Pa het Ma se medikasie aangepas totdat daar binne 'n paar weke 'n wonderlike verbetering was ... my liewe moeder was terug!!!

Ons lag nou oor sommige van die dinge wat sy daardie tyd kwyt geraak het, maar hulle sê mos lag is een van die mens se beste verdedigingsmeganismes.

Ek glo ons gesin is nou nader aan mekaar en waardeer mekaar soveel meer.

God werk sowaar op misterieuse maniere.

Johan: (per e-pos): Watter effek het die feit dat jou moeder borskanker gehad het, op jou as vrou gehad?

Mariana: Die feit dat my Ma borskanker gekry het, het my soveel meer bewus gemaak van siekte (in die algemeen) en al sy meegaande fisiese, emosionele, psigiese en sosiale gevolge. Nie net gaan dit oor 'n deel van jou liggaam wat jy verloor het nie, maar dit gaan ook oor die aanvaarding van die tragedie, die saamleef daarmee en die gesukkel om "jouself weer te vind."

Ek is nou soveel meer bewus daarvan dat geen vrou verseker weet of ook sy gaan borskanker kry of nie. Die feit is dat die moontlikheid bestaan en dit is vreesaanjaend. Vir my - soos vir vele ander dogters - is die kans net effens groter. Maar mens wil ook nie heeldag in die vrees leef van "wat as", want dan gaan jou lewe by jou verby. Dan leef jy nie werklik nie. Dit is moeilik om die goue middeweg te vind tussen naïewe ontkenning dat so 'n siekte (enige siekte) jou kan tref, en 'n konstante bewustheid daarvan wat heeldag in jou agterkop maal.

Ek dink die manier waarop my Ma haar siekte hanteer het, het my beskerm teen negatiewe gevolge wat haar siekte op my lewe kon hê. Sy het my net weereens gewys dat as mens vasklou aan die Liewe Vader in goeie en slegte tye, NIKS jou kan onderkry nie.

2.3 GERHARD SE VERHAAL

Johan: Gerhard, baie welkom by my vanaand, baie dankie dat ek en jy die geleentheid het om te kan gesels oor jou ervaring van jou Ma se siekte, veral oor die probleme wat sy tydens die kankerbehandeling begin ontwikkel het. Ek wil graag hê dat jy vir ons vertel van jou ervaring van wat met haar gebeur het.

Gerhard: Dankie, dominee, dankie dat ek hier kan wees dat ons daarvoor kan gesels. Dit is vir my baie moeilik om op 'n sekere plek te begin en te gesels daarvoor. Ma, soos ek dink dominee haar seker nou al leer ken het, is 'n baie sprankelende persoon. Sy is altyd baie liefdevol, sy's baie lief vir mense, sy's baie sterk in haar geloof. Ons het nie te lank na die kanker episode agtergekom dat dinge nie meer presies dieselfde is nie. Ek en Pa het na verskeie dokters toe gegaan. Ons het die regte medikasie daarvoor probeer kry en ons het later agtergekom dat daar wel van die medikasie moontlik die oorsaak kon gewees het van die verandering in haar hele lewenspatroon, as mens dit so kan noem. Maar ja, dinge het 'n bietjie verander. Dominee moet maar sê of daar iets spesifiek is waarvoor ek moet gesels.

Johan: Terwyl jy nou Londen was toe Ma siek geword het, wat was jou ervaring gewees daar aan die anderkant? Jy sit nou daar ver van die huis af en hier kry jy die boodskap dat Ma kanker het. Hoe het jy dit toe belewe?

Gerhard: Dit was in die begin 'n redelike groot skok gewees, soos ek dink vir enigiemand sal wees. Ek was nie op my eie daar gewees nie, ek was saam met vriende daar gewees en hulle is almal baie gelowige vriende soos wat ek ook is en hulle het dit vinnig met my bespreek en my amper half oortuig dat met die behandeling, die medikasie wat mens deesdae kry, is dit amper nie iets om oor bekommer te wees nie. Dis nie iets wat ek nié oor bekommerd was nie, maar ek dink ek was bietjie meer gerusgestel gewees oor die spesifieke behandelinge wat mens deesdae kan kry en ek dink ook omrede dit net borskanker was en nog nie versprei het nie, was ek meer gerus gewees. Maar om terug te kom na die vraag toe - dit was 'n redelike groot skok gewees. Ek het baie telefonies met Pa daarvoor gesels, natuurlik met Ma ook gesels en so min as moontlik dááror probeer praat. Maar Pa het my die gemoedsrus gegee om vir my te sê dat ek liewers daar

anderkant moet bly en sodra dit nodig sal wees om terug te kom, dan sal hy die persoon wees wat dit die eerste vir my sal vertel. Ja, dit was nie 'n ervaring wat ek enigiemand anders toewens nie en wat ek nooit weer sal wíl hê nie, maar ek was eintlik heel op my gemak met die hele situasie.

Johan: En as jy nou die regte lêertjie sou kon trek (*'n uitdrukking wat Gerhard in ons vooraf gesprek gebruik het*), wat sou jy sê was vir jou die slegste ervaring in die hele proses gewees?

Gerhard: Die slegste ervaring was definitief om die verandering in Ma se hele lewenstyl te sien - die dinge, hoe sy dit altyd benader het en haar hele nuwe benadering. Ek praat van haar positiwiteit, haar geloof, haar siening teenoor ander mense was heeltewel anders gewees - dit was nie heeltewel die geval gewees nie, maar daar was definitief sekere tye van die dag, sekere dele van die dag wat dit net heeltewel uitgestraal het dat sy nie meer haarself is nie. Ek dink dit was vir my die swakker deel van die ervaring gewees, die slegte deel van die ervaring, meer sleg eintlik regtig as die kanker self. Die kanker was vir my, toe ons nou gesien het wat ná die tyd gebeur het, was die kanker vir my meer net 'n siekte gewees. Jy kry verkoue en jy drink pille daarvoor en jy word gesond. Die kanker was vir my amper op 'n stadium so maklik gewees dat dit verby kon gegaan het, maar toe het die nuwe ding nou ingeskop en dit was vir my definitief die ervaring wat ek op dié stadium nog steeds probeer om uit my kop uit te kry - Ma was nie meer haarself nie.

Johan: Jy het nou 'n paar keer verwys na geloof. Wat het dié hele ervaring aan jou eie geloofslewe gedoen?

Gerhard: Dominee, dit is 'n baie moeilike vraag eintlik vir my om te beantwoord. Ek sal baie diep moet teruggaan om te dink aan iets, maar ek dink dit het my geloof definitief baie sterker gemaak en ek dink dat almal wat naby ons was, wat saam met ons die hele storie gedeel het, ek dink dit het dieselfde effek op hulle ook gehad. Dit het vir my maar net weer gewys daar is Iemand daarbo wat omgee en wat afkyk na sy kinders. Ek dink tot vandag nie dit was die medisyne wat vir Ma weer gesond gekry het nie. Daar's nie so iets soos medisyne wat mens kan gesond kry nie, dis maar jou geloof en ek dink dit het ek maar weer net van vooraf weer besef met Ma se siekte.

Johan: En medisyne bly nog steeds net 'n genadegawe ook uit God se hand, nè.

Gerhard: Ja, definitief. In hierdie geval, ongelukkig, het ek die anderkant van medisyne ook gesien wat my laat skrik het en dit laat mens nou weer aan die anderkant in die nag lê en twyfel en dan lê mens en wonder. Ja, wat ek ook graag sal wil sê: Ek het baie aande gelê en wonder, gepraat nou oor die geloof, hoekom so iets met so 'n persoon moet gebeur. Dit was vir my nogal ... dit het my weer laat wonder: 'n persoon wat so sterk soos Ma in haar geloof was en nog steeds is, hoekom word daar geteiken op so iemand. Ek dink vandag weet ek dit laat ander mense net meer besef enigiemand, 'n sterk mens met sterk geloof soos daai persoon, is dalk 'n goeie voorbeeld vir ander mense, net om weer te kan wys wat gedoen kan word deur sterk geloof.

Johan: So, wanneer 'n mens ín die situasie is, maak dit nie vir jou sin nie, jy worstel met hierdie "hoekom?"-vraag, maar as jy vandag terugkyk, dan het daar tog ook weer wonderlike dinge gegroei daaruit.

Gerhard: Definitief. Nie ek of Pa of Ma of een van my susters het ooit ... ek sien baie families deesdae, as daar vyf in die familie is, dan is dit eintlik net 'n familie van vier, want een is nie werklik deel van die familie nie, daar is altyd êrens 'n probleem met 'n kind of 'n ouer - daar is soveel probleme in families deesdae, maar dit is nie die geval by ons gewees nie. Ons is 'n baie hegte familie, en dit het ons eintlik net 'n nóg meer hegte familie gemaak. My persoonlike verhouding met my ma was nog al die jare baie goed. En ja, ek dink hierdie hele siekte het ons net nóg nader aan mekaar gebring.

Johan: En die oomblik wat 'n mens die woord "kanker" hoor, dan is ons geneig om dadelik ook kanker met dood in verband te bring, dis 'n lewe-bedreigende siekte en onmiddellik snoer dit saam, bind dit saam. En dan is dit ook wonderlik watter betekenis daardie saambinding weer vir die persoon het wat die kanker het. Dit gee ook weer hoop, om te weet hier is mense wat by my staan, hier's mense wat my liefhet.

Gerhard: Dit is definitief. Ons het, soos dominee al gehoor het, familielede wat al gesterf het as gevolg van kanker en ek dink dít het ons ook aan die begin tog 'n bietjie laat skrik, maar "kanker"

is vir my vandag nie meer 'n woord wat net geïgnoreer moet word nie, of wat 'n mens nie meer wil hoor nie. Kanker is vir my 'n siekte, dis geneesbaar, mét medikasie en geloof en ek glo baie sterk daaraan dat dit definitief, soos ek reeds gesê het, met medikasie genees kan word. En uit die hele storie het ons 'n hele klompie dinge van mekaar geleer wat ons nie geweet het nie, familiebande het baie meer heg geraak en ons kan net die Here dank daarvoor.

Johan: Dis 'n interessante opmerking wat jy maak: "Ons het dinge van mekaar geleer wat ons nie voorheen geweet het nie." Vertel 'n bietjie meer daarvan.

Gerhard: Ja, dis een van daai dinge wat ek nie rêrig kan "pinpoint" nie. Maar ek en Pa was eintlik alleen in die huis gewees saam met Ma terwyl sy nou na die kanker hierdie angsaanvalle gekry het. Ek en Pa het nog altyd 'n oop verhouding, ons kon nog altyd gesels het oor enigiets, maar ons hét nooit gesels oor alles nie en ewe skielik toe dit nou net die gesprek tussen my en hom die heelyd is, en Ma nie altyd deel was van baie van die gesprekke nie, het ek en Pa oor baie meer dinge gesels en mekaar beter leer ken. Nie soseer met my susters nie, hulle was daar anderkant gewees, maar telefonies het ons baie diep gesprekke met hulle gehad, waar ek en my susters ook oor dinge gepraat het waar ons nooit gewoonweg oor sóú gepraat het nie. Maar ja, ek en Pa definitief, ons het mekaar definitief nóg beter leer ken en gevind met die hele storie van Ma.

Johan: 'n Kameraadskap wat ontwikkel het.

Gerhard: Ja. En ons moes kop gehou het. Ek dink as dit 'n persoon is wat alleen is, as jy nie iemand het om dit mee te deel nie, om saam mee te werk nie, dan kan dit nogal 'n redelike moeilike affêre afgee, maar ek en Pa het ... ek dink dit was in ons karakter gewees om dit te kan hanteer - twee karakters wat baie dieselfde is, dink ek, soos ek en hy, twee persoonlikhede kan baie maklik nie lekker werk nie - die een sal, dink ek, baie maklik in 'n sekere geval besluit hy's die een wat die besluite neem en die ander een kan in 'n ander geval besluit hy's die een wat die besluite neem, maar ek dink ons het baie goed saamgewerk en ek dink ons het altwee iets daaruit geleer.

Johan: Wat sou jy sê was vir jou persoonlik die grootste lewensles wat jy vir jouself uit die hele proses gehaal het, wat vir jou in jou persoonlike lewe besondere betekenis het?

Gerhard: Ek sal weer moet terugkom na geloof en na vriendskap toe. Ma is vandag nog steeds waar sy is as gevolg van haar geloof wat sy gehad het, wat sy in 'n sekere mate, ek wil nie sê verloor het nie, maar wat sy tog 'n bietjie teruggeval het op terwyl sy siek was, maar ek dink nie sy't dit werklik so besef nie. Sy was net in 'n toestand wat sy haarself nie kon ... wat sy haar kop nie heeltemal agtermekaar kon gekry het nie. En haar geloof het haar daardeur getrek en dit is vir my 'n baie belangrike ding wat ek daaruit geleer het en dit is dat jou geloof altyd moet reg wees en indien 'n mens siek raak of so, dan sal jou geloof jou altyd daardeur kan trek. En van geloof af oor na vriende toe - vriendskap, familie, ons het haar almal geken soos wat sy was, ons het agtergekom daar is fout met haar geloof, daar is 'n hele klompie dinge wat nie meer dieselfde is nie, wat nie meer "Ma" is nie, en ek dink daai warmte van vriendskap en van familie wat sy vir ons gegee het, dit het ons laat agterkom dinge is nie reg nie. Sy't ons altyd toegelaat om binne haar persoonlike ruimte in te kan kom, dis hoe 'n warm mens sy was.

Ja, ek dink dis twee van die belangrikste dinge wat ek daaruit geleer het - "vriendskap", mense sê te maklik hulle is vriende met iemand, of hulle het 'n goeie vriendskap, ek dink die woord self het 'n baie dieper betekenis as wat mense besef en sodra so iets gebeur soos wat met my ma gebeur het, dan kom 'n mens agter wie jou werklike vriende is. Maar dis nie net oor wie jou werklike vriende is nie - mense probeer partykeer net 'n ding doen om 'n vriend te wees, maar in so 'n geval dan kom die regte vriende en die regte familie na vore deur daai spesiale vriendskap. Ek dink op daai stadium was dit ook baie nodig vir haar gewees, sy het dit nodig gehad. Ek het haar 'n paar keer gesien lê in die bed wat ... niemand mag naby haar gekom het nie, maar tog sêkere mense mag naby haar gekom het. En ek dink daar het ek ook gesien wie werklik wát vir haar beteken het deur die jare. So ek dink dít is wat ek daaruit geleer het, definitief.

Johan: Die tema van my navorsing is "Die groei van hoop na mastektomie." Sou ons kon sê dat geloof en hierdie besondere vriendskappe twee van die uitstaande dinge is wat vir jou persoonlik ook hoop gegee het om te kan vorentoe kyk?

Gerhard: Ja, dominee, soos ek reeds gesê het, ek dink dit was vir my die twee belangrikste punte gewees en daar sal definitief 'n hele klomp ander dinge óók wees, maar vir my was dit twee van die heel belangrikste punte gewees, definitief.

3. FAMILIE AGTERGROND VERHALE

Johan: Karen, kan jy vir ons iets vertel van die geskiedenis van siekte in julle familie - watter ernstige siektes was daar, hoe is dit deur die familie ervaar en gehanteer gewees?

Karen: My pa was vir baie jare 'n siek man gewees. Later het hy 'n invalide geword en vir baie jare moes my ma hom verpleeg by die huis totdat dit toe nou later vir haar nie meer moontlik was nie. Hy't hospitalisasie nodig gehad en toe is hy vir die laaste twee-en-'n-half jaar van sy lewe hospitaal toe waar hy oorlede is.

Johan: En die oorsaak van sy dood?

Karen: Ja, sy siekte het begin met 'n rugprobleem - dit was nie vérkalking nie, dit was óntkalking van die rug. Dit beteken dat hy later nie meer kon loop nie en toe hy nou invalide geword het, toe het al sy ander organe maar met die tyd ingegee. In 'n later stadium het hy ook Parkinson se siekte gehad. Vir 'n lang tyd het hy met sy hande gewerk - weefwerk gedoen en spykerwerk en al daai tipe handwerkies, maar toe kon hy dit nou ook later nie meer doen nie, toe was hy nou totaal en al, heeltemal, tot niks in staat nie. Sy niere het ook op die einde ingegee. Sy verstand het altyd helder gebly. Tot op die einde het sy verstand baie helder gebly. Dit was eintlik vir my die swaarste van sy hele siekte. Hy was absoluut bewus van wat met hom aangaan. Op die einde was sy menswaardigheid van hom ontnem en hy was bewus daarvan en heel op die einde was dit ook maar kanker.

Johan: En hoe was die kanker deur die familie gehanteer gewees?

Karen: Ek kon dit nie hanteer nie - ek het nie geweet hy het kanker gehad nie. Daai tyd is dit nooit so by die naam genoem nie. Ek het dit baie jare daarná maar eintlik eers gehoor dat dit wel so was.

Johan: In watter jaar is hy oorlede?

Karen: Hy's in 1983 oorlede.

Johan: En dié siektetoestand - wat sou jy sê was die effek daarvan op julle familielede gewees?

Karen: Joe, dit was nie maklik nie. Jy weet, hy het al die jare geboer. Hy was 'n aktiewe persoon en besig, elke dag en daar moet hy toe nou sit en hy kan niks doen nie. Alles moet vir hom gedoen word. Ek kan so goed onthou, in die hospitaal byvoorbeeld (hy was toe nou heeltemal verlam ook later), dat as daar 'n vlieg op sy been sou sit, dan moes ons dit wegwaai. Hy kon dit nie doen nie. Sy voete het baie baie gebrand, het hy altyd gesê, dan moes ons maar altyd salfies aansmeer. So, die idee: "My pa kan niks vir homself doen nie," dit was nie maklik vir ons om dit te kon aanvaar nie.

Johan: En toe jy nou later gehoor het dat jou pa ook kanker gehad het op die einde, en jy toe nou sêlf later met kanker gediagnoseer is, watter effek het die feit dat Pa kanker gehad het, toe op jou gehad, toe jysêlf gediagnoseer word met kanker?

Karen: Weet jy, omdat ek dit gehoor het nadat hy lank reeds oorlede was, kan ek nie sê dat "kanker" so 'n groot effek op my gehad het nie. Wel met Ansie en met Susan wat ek dit van die begin af geweet het, maar as ek aan my pa se siektetoestand dink, dink ek nie eintlik aan die woord "kanker" nie.

Johan: Kan ons vir Kobus vra, dan oor jou sus en skoonsus?

Kobus: Kyk, Frans is net jonger as ek, so, ons pare met ons kinders is dieselfde ouderdom en alles, so ons is nogal redelik naby aanmekaar. En toe Susan begin siek word met 'n dikderm

probleem wat toe nou later kanker geword het, het dit 'n groot effek gehad op ons verhouding met mekaar. Dit was net nie meer prakties gewees om so aan te gaan nie. Toe sy kanker kry het ons deur die hele proses gegaan. Ons was heeltyd bewus van hierdie nuwe taal wat ons geleer het van die behandeling wat sy kry en die chemo wat sy kry en bloedtellings en al daai goed het ons nou begin aanleer. En arme Frans moes nou maar pa en ma en alles wees. So, dit het 'n redelike groot effek op ons gehad. En natuurlik, Ansie was in Bloemfontein gewees vir 'n groot deel daarvan en sy was naby en sy het gehelp, en so aan, en dis jou skoonsuster, wat nou jou broer se vrou is. Maar ek dink die skok was, as dit moontlik is, nog baie erger toe Ansie nou ook onmiddellik gediagnoseer is met kanker. Die diagnose was dat dit 'n baie hoë graad is en ons het geweet dit is 'n kwessie van tyd. Ek dink sy was van die begin af, twee jaar omtrent, agtien maande, van sy siek geword het, tot sy dood is. Nou dié twee wat so binne 'n jaar na mekaar gekom het, het 'n groot effek op ons gehad. Ansie veral, sy was een van vyf kinders, sy was die ongetroude een, sy was die sonstraal gewees en omdat sy nie ander verantwoordelikhede rondom familie gehad het nie, het sy maar by almal gekuier en sy was 'n groot behoudende faktor gewees. Toe ons nou sien hoe dramaties kanker haar afgetakel het en die effek wat dit op my ouers gehad het. Binne 'n paar maande nadat Ansie begrawe is het my ma beroerte gekry, wat direk toegeskryf kan word aan hierdie toestand. So, as ons by my ma kom, wat beroerte het in 'n baie kwaai graad, wat in 'n rolstoel is nou al vir die laaste tien jaar, dan sien ek deur haar siekte in die oorsprong wat by Ansie eintlik maar was, wat maar weer kanker was. So, op my het dit 'n groot effek gehad toe Karen gediagnoseer is - ek het dit in 'n baie slegte lig ervaar.

Johan: Dan kom al daai prentjies wat jy het oor wat gebeur het, weer terug.

Kobus: Ja, en ek bedoel ek het dit direk geassosieër met dood. Dit was ... dit was in Ansie se geval kortpad gewees, jy weet. So, daai emosies was daar gewees. In Karen se geval was ek van die begin af oortuig dat dit baie goed behandelbaar is, want dit is op 'n redelike vroeë stadium ontdek. Maar mens is maar skepties. So, die geskiedenis het 'n mens regtig baie gesensiteer vir die omstandighede.

Johan: En wat was die effek van Karen se diagnose op jou ma?

Kobus: O, baie kwaai, baie kwaai. Dit het haar regtig geruk, maar ons het dit maar saggies so gevoer, lig gemaak en so aan, maar dit was vir haar baie kwaai gewees. Maar sy's "tough" hoor, sy's 'n taai ene. Sy't al hierdie goed gehanteer, maar ek dink dit was vir haar kwaai gewees. Sy is baie erg oor Karen, so, jy weet, dis nie 'n skoon dogter wat ... wat jy eintlik ... ek sê altyd my ouers is liewer vir my vrou as vir my, jy weet, as dit prakties moontlik is. Vir hulle is dit soos 'n eie dogter wat so iets oorkom. Ek dink dit was baie kwaai vir haar gewees. Daarom ook was die goeie nuus in die behandeling en die feit dat dit beter gaan. Maar nou moet jy ook onthou Karen was skaars siek gewees, toe word die ánder suster siek - hulle het omtrent dieselfde tyd siek geword. Ek dink dit was 'n redelike toets gewees.

Johan: Dit was toe óók borskanker gewees.

Kobus: Dieselfde, presies dieselfde. Ansie het borskanker gehad, maar ook lewer en al sulke goed, so hare was nou redelik kwaai gesprei gewees, maar Santie het dieselfde tyd as Karen borskanker gekry. Die twee sáám was maar 'n baie groot storie vir my ma gewees. Maar nou gaan dit weer beter. So ja, kanker het 'n sekere konnotasie.

Johan: En enige ander ernstige siektes in jou familie?

Kobus: Nee wat. Die meeste gaan dood as hulle siek word. So, daar's nie enige onnatuurlike situasies nie. Ons familie het almal oud geword.

Johan: Karen, enige iemand anders behalwe jou pa?

Karen: Ek dink nou aan my oupa. Hy was 'n diabeet. Die laaste twee jaar van sy lewe was hy totaal blind gewees. Dit het ek nou as 'n kind beleef, jy weet, dat dáár sit my oupa en hy sien my nie eers nie. As ek nie praat nie, dan weet hy nie van my nie. My ander oupa, my pa se pa, het ook maar 'n moeilike pad geloop. Hy't ook hierdie Parkinson se siekte gehad. Ek kan so goed onthou, hy moes letterlik so sy hande onder sy bene sit om hulle te probeer stilhou en dan het sy arms geruk. En ook as hy praat, joe, hy het dit baie erg gehad. Nou dit was in die tyd toe ek 'n dogtertjie was in sub A, sub B, toe het ek daar by hulle geloseer. Ek het baie tyd by my oupa

deurgebring en so by hom gesit. Selfs die dag toe hy dood is en ek van die skool af kom, het hulle vir my geneem en ek kon sien daar lê oupa nou in die kis.

Johan: Ervarings wat jy in jou kinderjare gehad het en ook met jou pa se siekte en dood, watter invloed dink jy het dit gehad op die manier waarop jy jou eie siekte gehanteer het?

Karen: In my pa se geval, menslik gesproke, was daar niks wat aan hom gedoen kon word nie en ons het geen ander keuse gehad as om dit te aanvaar, in die geloof te aanvaar nie. So, dalk het ek daar 'n bietjie voorbereidingstyd gehad ...

Johan: Oor die kwessie van aanvaarding?

Karen: Ja, ja.

Johan: Watter verskil het dit aan jou gemaak, die feit dat jy kon aanvaar wat met jou gebeur?

Karen: Dit het dit maklik gemaak. Ek het nie nodig gehad om te baklei daarteen nie. Dit was iets wat gebeur het, ek kon niks daaraan doen nie, soos met my pa ook. Die verskil was net, in my geval kon ek behandel word. Met ander woorde, ek het die siekte aanvaar en geglo daar kan iets aan gedoen word.

BRONNE : HOOFSTUK 4

Aldredge-Clanton, J. 1998a. *Counseling People with Cancer*. Westminster John Knox Press: Louisville, Kentucky.

Barracough, J. 2000. *Cancer and Emotion. A Practical Guide to Psycho-oncology*. John Wiley & Sons, Ltd.

Berger, K. & Bostwick, J. 1984. *A Woman's Decision: Breast Care, Treatment, and Reconstruction*. New York: Mosby.

Castle, F. 2000. *Cancer's a Word, not a Sentence*. Hodder & Stoughton Ltd: London. Brunner/Mazel, Inc.

Clinebell, H. 1998. *Reality-Based Hope: An Essential Dynamic in Healing Persons by Healing the Earth*. Wayne E. Oates Institute.

http://bsd.oates.org/hope/nov_98_online_conference/papers/clinebell.htm

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (Fourth Edition): DSM-IV-TR. 2000. American Psychiatric Association. Washington, DC.

Fourie, L.J. 1992. *Die Voorspelling van Aanpassing na Diagnose van Borskanker*. Proefskrif ingelewer vir die graad van Doktor in die wysbegeerte aan die Universiteit van Stellenbosch.

Gyllensköld, K. 1982. *Breast Cancer. The Psychological effects of the disease and its treatment*. Tavistock Publications Ltd.

Henderson, I. 1996. *Matters Close to the Heart: Pastoral Care to Mastectomy Patients*. In: Moessner, J.S. (Ed.). 1996. *Through The Eyes of Women*. Fortress Press Minneapolis.

Hilton, B.A. & Crawford, J.A & Tarko. M.A. 2000. *Men's Perspectives on Individual and Family Coping with Their Wives' Breast Cancer and Chemotherapy*. Western Journal of Nursing Research, 22(4): 438-459.

Holland, J.C. & Lewis S. 2000. *The Human Side of Cancer. Living with Hope, Coping with Uncertainty*. HarperCollins Publishers Inc.

Hudson, M. 2002. *Borskanker – Nuwe hoop in jou gene*. SARIE. SAPPI/PICA.

Isemann, S.H. 1994. *A comparison of self concept and body image in lumpectomy and mastectomy patients*. Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Master of Social Science (Clinical Psychology) in the Department of Psychology, University of Natal.

Kendrick, L.S. 1998. *Cancer and the Redemption of Hope*. Wayne E. Oates Institute.

http://bsd.org/hope/nov_98_online_conference/papers/kendrick.htm

Kneier, A.W. & Rosenbaum, E. *Ten Steps Toward Emotional Well-Being When Dealing with Cancer*. Cancerlinks.

www.cancerlinks.org/coping.html

Kneece, J.C. 2001. *Helping Your Mate Face Breast Cancer*. EduCare Publishing, Columbia.

Love, S.M. & Lindsey, K. 1991. *Dr. Susan Love's Breast Book*. Addison-Wesley Publishing Company.

Maguire, G.P. 1978. *Psychiatric problems after mastectomy*. In: Brand, P.C. & van Keep, P.A. (Ed.). *Breast Cancer. Psycho-Social aspects of early detection and treatment*. MTP Press Limited.

Nel, D.M. 1977. *Die Post-Mastektomiepatiënt – 'n Klinies-Sielkundige Ondersoek*. Voorgelê ter vervulling van 'n deel van die vereistes vir die graad Magister Artium (Kliniese Sielkunde) in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte Universiteit van Pretoria.

O'Hare, P. 1987. *The Psycho-Social implications of Mastectomy for Married Women and their Spouses*. Dissertation accepted in the Faculty of Arts (Dept. of Psychology) of the Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys in fulfilment of the requirements for the degree Magister Artium.

Olmstead, L. 1996. *Breast Cancer and Me*. Christian Publications: Camp Hill, Pennsylvania.

Sampson, V. & Fenlon, D. 2000. *The Breast Cancer Book – A personal guide to help you through it and beyond*. Vermilion: London.

Shapiro, S.L. (et al.). 2001. *Quality of Life and Breast Cancer: Relationship to Psychosocial Variables*. Families, Systems & Health 57(4):501-519.

Shone, N. 1995. *Cancer - A family affair*. Sheldon Press.

Steynberg, J.L. 1984. *Psigologiese Faktore by Kanker*. Voorgelê ter vervulling van 'n deel van die vereistes vir die graad Magister Artium (Kliniese Sielkunde), in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte, Universiteit van Pretoria.

Strydom, M. 1977. *Psychotherapy with the Mastectomy Patient*. Submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Arts (Clinical Psychology) in the Faculty of Arts, University of Pretoria.

Van Niekerk, S.J.E. 1993. *Houdings van Egpare teenoor die behandeling vir borskanker*. Voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad Magister Artium in die Sosiale Wetenskappe in die Departement Maatskaplike Werk aan die Universiteit van Suid-Afrika.

Walker, L.J. 2000. *Thanks for the Mammogram!* Fleming H. Revell.

Weingarten, K. 1997. *A Narrative Approach to Understand the Illness Experiences of a Mother and Daughter*. Families, Systems & Health 15(1): 41-54.

Wilson, S. & Morse, J. 1991. *Living with a Wife Undergoing Chemotherapy*. The Journal of Nursing Scholarship, Summer 1991, 78-84.